Universitäts- und Landesbibliothek Bonn

Abraham Mamikonewc'episkoposn ew iwr ar vazagan grac t'owġt'n

Sargisean, Barseġ

Venetik, 1899

urn:nbn:de:hbz:5:1-12510

Visual Library

Goussen 3539

ԱԲՐԱՀԱՄ

ՄԱՄԻԿՈՆԷԻՑ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՆ

ԵՒ ԻՒՐ

ԱՌ ՎԱՉԱԳԱՆ ԳՐԱԾ ԹՈՒՂԹՆ

3539

ԱԲՐԱՀԱՄ

ՄԱՄԻԿՈՆԷԻՑ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՆ

ԵՒ ԻՒՐ

ԱՌ ՎԱՉԱԳԱՆ ԳՐԱԾ ԹՈՒՂԹՆ

ՀՐԱՏԱՐԱԿԵՑ

Հ. ԲԱՐՍԵՂ Վ. ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ

ՅՈՒԽՏԷՆ ՄԽԻԹԱՐԱՅ

ՎԵՆԵՏԻԿ
Ի ՏՊԱՐԱՆԻ Ս. ՂԱԶԱՐՈՒ
1899

S. Dashian, Katal. d. armen. Hss. d. M. Bibl. zu Wien, 530.

3539

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Ամսօրեայ Հանդիսի մէջ եղած կրկին յայտարարութեանց համեմատ՝ մինչդեռ կը սպասէինք Ա. Կարիերի՝ Մարաբաս Կատինայի մասին ըրած նոր գիւտի հրատարակութեամբ տալիք վերջնական պատասխանւոյ մի, ահա յանկարծ ասպարէզ ելաւ Նորայր Բիւզանդացի, որ հաստատելով իւր լաւութեան հետ՝ նաեւ հայ Հերոդոտոսի թեր ու դէմ գրողներու բանակը, իւր մէկ գրչի հարուածով ուզեց կորզել յաղթութեան դափնեպսակը, իբրու այն թէ այլք դեռ բան մ՚ըրած չըլլային: Գուցէ շատեր տեսնելով Նորա առած այս քայլը, յաջողութիւնն իսկ կատարեալ համարեցան: Բայց որոնք գիտէին քաջ, թէ Խորենացւոյ պատմագրութեան դէմ յարուցուած խնդիրներն ինչպիսի՞ դժուարալոյծ գագաթնակէտի՝ իբրեւ անտեղիտալի ժայռի մը վրայ՝ եկած յանգած են այսօր, շնորհիւ խստապահանջ քննադատութեան, չէին տարակուսեր բնաւ՝ որ ուշ կամ շոյտ մեր քննադատն իսկ պիտի ստնակաւէր այդ ժայռին դիմաց: Եւ յիրաւի, Մշակի 191, 193, 195, 206, 216 և 217 թիւերուն մէջ փոյթ ընդ փոյթ հրատարակած յօդուածներէն վերջ՝ կեցաւ նա, երբ հարկը կը ստիպէր զինքը լուծել Խորենացւոյ պատմութեան Գ գրքի ԿԷ գլխոյ հանգոյցը. այսինքն է՝ Ս. Մեսրոպայ ներբողն, որ նոյն է Սեղբեստրոսի վարուց մէջ՝ այդ հայրապետին յատկապէս ձօնուած ներբողին հետ, և Գալուստ Տէր-Մկրտչեանի և Գր. Խալաթեանի կարծիքով՝ Է դարում կատարուած անոր հայկական թարգմանութենէն փոխ առնուած է:

Այսպիսի հաստահիմն ժայռ մի փշրելու և դժուարելանելի կացութենէն ազատուելու համար երկու միջոցներ[1] հարկաւոր

1. Այս երկու կէտերը պաշտպանելու համար կան՝ ըստ իս՝ արտաքին փաստեր. բայց առ այժմ կը լռենք, մինչև որ Նորայր իւր վերջին խօսքն ըսէ:

էին Նորայրին. այսինքն՝ կամ գտնել և ցոյց տալ ընդդիմա-նաբանից յիշեալ հատուածի յոյն կամ ասորի հնագոյն աղբիւրը, յորմէ կարող եղած լինէր օգտուիլ Մովսէս՝ Ե դարում, և կամ ապացուցանել, ընդհակառակն, թէ այդ ներբողն յետոյ ուրեմն անծանօթ ձեռքէ մի ներմուծուած է Խորենացւոյ պատմագրութեան յիշեալ գլխոյն մէջ: Սակայն Նորայր՝ իւր ձեռքին ունեցած փաստերով դժուար է որ յաջողի յայսմ: Մշակի 195 թուոյն մէջ չօշափելով այդ ժայռը, նա կը յայտարարէր, թէ « Զայս պիտի ցուցանեմ յաջորդօքն ». բայց այդ յաջորդներուն մէջ մենք դեռ ուրիշ բան չտեսանք՝ բայց եթէ անոր Մեծ և Փոքր Սոկրատներու՝ Խորենացւոյ հետ եղած համեմատութիւններով զբաղիլն: Միայն այս էջերս գրելէն վերջը՝ ծանօթացանք Մշակի 237 թուին մէջ լոյս տեսած հատուածին հետ, ուր, — ինչպէս ենթադրած էինք, — Նորայր առանց վերոյիշեալ երկու միջոցներուն, և միայն Խորենացւոյ բառական ինչ ինչ տարբերութենէն կ'եզրակացնէ, թէ Մ. Խորենացի ունեցած է Սեղբեստրոսի Վարուց յոյն բնագիր մի, և հաւանօրէն զայն թարգմանած իսկ. հետևաբար՝ Ե դարում կատարուած հայ թարգմանութենէն առած չէ: Սակայն յետ այնչափ երկանց ծնած այդ փաստը թերևս խիստ քննադատից աչքին ոչինչ երևի. քանի որ Նորայր ապացուցած չէ ուրիշ գրական փաստերով Ե դարու՝ ոչ այդ յունարէն բնագրին և ոչ այլ անոր վրայէն Մովսէսի ձեռքով եղած հին թարգմանութեան գոյութիւնը: Մենք դէթ առաջին կէտը ամենահաւանական ցոյց տուած էինք, Սեղբեստրոսի Վարուց հրատարակութեան ներածութեան մէջ, և որոց մասին Նորայր լռած է իսպառ: Նոյն իսկ այն բառերը, զորս Նորայր Խորենացիէն հնարուած և անկէ Փոքր Սոկրատին անցած կ'ենթադրէ, մի երկուքը կը գտնուին Սեղբեստրոսի վարուց մեզ ծանօթ լատիներէն հատուածի մի մէջ: Փոքր Սոկրատի մէջ եղած ներբողն այլ բոլորովին տարբեր է Խորենացւոյ ընծայուածէն, ուստի այդ մասին խօսելն իսկ աւելորդ էր, ուր մնաց բերել զայն իբրև զօրեղ փաստ:

Ի վերայ այսր ամենայնի պէտք է ըսել, որ Նորայր այդ յօդուածներում աւելի ընդարձակ պարագաներով ապացուցուց գէթ, որ Փոքր Սոկրատայ խմբագրողն եղած է իրօք բանաքաղ[1] ինչպէս խումբ մի ուրիշ հեղինակութեանց՝ այս-

1. Այս տեսակէտով նշանակելի են Մշակի 206, 216, 217 թիւերն. իսկ նախընթացներն յաճախ կրկնութիւններ են ծանօթ իրաց:

պէս և Խորենացւոյ ուրիշ տեղերուն: Այս բանիս թերևս աւելի ցնցեց նա այսօր զՆորայր քան յառաջ. սակայն այդ գաղափարը նոր չէ, այլ մեք իսկ բոլորովին իրմէ անկախ յղացած էինք յամին 1893, և այնու պաշտպանած[1] զառաջնութիւն Խորենացւոյ: Եթէ Ն. Բիւզանդացւոյ յաջորդաբար խօսելիքն եւ մինչև այսօր խօսածներուն և գրածներուն պէս միայն լեզուաբանական համեմատութիւններ պիտի պարունակեն, թէև լինին գուցէ նոր, սակայն և այնպէս պիտի կարենա՞ն լուծել բոլոր այն պատմական, աշխարհագրական և ժամանակագրական դժուարութիւնները, զորս բարդեցին Գուտշմիդ և Կարրիէր, և Խալաթեանց քան զչափն բազմացոյց վերջերս՝ արամտութեամբ: Դարձեալ, Փոքր Սոկրատով պիտի չլուծուի բնաւ Մեծ Սոկրատէն և Սեղբեստրոսէն ձեռնարկուած ահագին դժուարութիւնն, որուն առջև Տէր Մովսիսեան և Մալխասեան իսկ դեղևեցան իրենց կարծեաց մէջ:

Դժուարութիւնը հարթելու տեղ՝ մի ուրիշ լեռ եւ իր ձեռքով կը կանգնէ իր դիմացը Նորայր, պնդելով որ Մեծ Սոկրատայ և Սեղբեստրոսի վարուց թարգմանութիւնքը՝ Փոքրէն շատ վերջ կատարուած լինին: Արդ, այսպէս ընդունելով, ապա ուրեմն ինչպէս մեկնել այն աւելի մեծ ծաւալ ունեցող նմանութիւնները, զորս ունի Խորենացին սոցա հետ, ինչպէս ցոյց կու տան Մովսէս Վի ըրած համեմատութիւնքը. դիտելով մանաւանդ, որ սոցա թարգմանիչներն՝ Փոքր Սոկրատի խմբագրողին հակառակ՝ իրենց բնագրէն խոտորած և օտար բանաքաղութիւններ ըրած չեն, և թէ հայերէն թարգմանութեանց առընթեր՝ յոյն բնագրերն իսկ իրենց բառացի նմանութիւններով կեցած են և կը խօսին բարձրաձայն: Ասոր վերայ յաւելցնելու է և՛ այս պարագայս, որ Նորայր ինքնին դեռ հաստատ և որոշ համոզում չունի[2], — և ոչ այլ

1 Տես Տեսութիւն Սեղբեստրոսի Պատմութեան, տպ. ի Վիեննա 1893, երես ԼԶ–ԼԹ, և 15, 27, զոր գրած և ի պատրաստի ունէինք այն տարւոյ Փետրուար ամսոյն մէջ. և նոյն տարւոյ Բազմավէպի Յունիս, Յուլիս և Օգոստոս ամիսները, ուր բաց ի Փոքր Սոկրատէն յոյն բնագիրն եւ համեմատած ենք Խորենացւոյ հետ, և մեր կարծիքն որոշակի յայտնած հակառակ Ա. Կարրիէրի ենթադրութեանց: Այս բանիս եթէ ծանօթ էր Նորայր, ըստ ինքեան պիտի չգոչէր հրապարակաւ, թէ «Ո՛չ ոք միտ դրաւ այս պարագային». զի այդու ո՛չ առաջնութիւն կը վաստկուի և ոչ այլ պարծանք:

2. Տես Հանդէս ամսօրեայ 1893, Սեպտեմբեր ամիս էջ 278, ուր Յ. Գր. յաւելուածին մէջ այսպէս կը խօսի հեղինակն. «Չէ ինչ անհը-

ունեցածն ապացուցած է պատմական փաստերով, — Մեծ և Փոքր Սոկրատներու, այսպէս և Սեղբեստրոսներու Հայկական թարգմանութեանց մասին. այսինքն թէ՝ առնցմէ որո՞նք են արդեօք երեցագոյնք ժամանակաւ։ Հետևաբար, ի յառաջագունէ (a priori) մէջ բերուած փաստերն ի Փոքր Սոկրատայ՝ անբաւական պիտի լինէին ի ցրուել կարծեաց Խորենացւոյ ընդդիմախօսներուն, յորոց ոմանք այլ ընդ այլոյ բանիւք յառաջադիմաց ամբողջ լեգէոնն ևս իրենց կողմն երազեցին երբեմն, մեղադրելով անսովոր պահանջով մի զԲազմավէպը, թէ առ ինչ կը պաշտպանէ զանպաշտպան ծերունին։ Կը յուսանք, — և մեզ հետ թերևս շատեր, — որ առանց ընդերկար հեռին թափառելու՝ շուտով ելնէր Նորայր իւր այդ շրջանակէն՝ ըղձացեալ նպատակին հասնելու համար։ Իրաւ է, որ դժուար է, շատ դժուար, այդու կատարեալ յաջողութիւն և յաղթանակ կանգնել, 1899ին մէջ, հակառակորդաց դէմ. զի Խորենացւոյ պայքարն 1900ին սահմաներն ևս պիտի անցնի։ Սակայն գիտութեամբ և համոզումով գրուած ինչպէս ամէն մի նոր քննադատութիւն, այսպէս և Տէր Ն. Բիւզանդացւոյն՝ իւր տարտամ կողմերով հանդերձ՝ ունի նմանապէս լաւ յատկութիւններ, վերակազմելու Խորենացւոյ խանգարուած բնագիրը[1], ուղղելու ընդդիմախօսից թիւր հասկացողութիւններն և նոր զարկ մի տալու անոր՝ ընթանալ դէպ ի յաղթութիւն։

Իրեն հետ մեք ևս Վիեննայոյ Մխիթարեանքս վաղուց ըմբռնած ենք Խորենացւոյ լեզուին հետ՝ նոյնպէս անոր խորհրդական ոգին և ազատ ներշնչութիւնքը, որոնք միայն Ե դարում այ-

նորին զի Փոքր Սոկրատն թարգմանեալ իցէ ի Փիլոնէ Տիրակացւոյ ի Է դարու, որպէս կարծեն բազումք, այլ յամին 671–676»։

1. Նորայրի այս մասին բրած ջանքերն և տածած խղճերն յոյժ գովելի են, բայց և առ Մխիթարեանս ուղղուած զանգատանքն ոչ իրաւացի. գիտելով որ վանացս մատենադարանի սակաւաթիւ և անկատար օրինակներով կարելի չէր յամին 1865 և 1841 հրատարակութիւններէն աւելի կատարեալ մ'ի լոյս ընծայել։ Էջմիածնում միայն, ուր 20էն աւելի օրինակներ կան, հեշտ էր այնպիսի մի գործ կատարել։ Գալուստ Տէր Մկրտչեան վերջերս հետամուտ էր այդ բանին, բայց չգիտեմ, թէ ինչ եղան նորա ուսումնասիրութիւնքը։ Ազգային պատմագրութեան այսպիսի մի մեծ և կարևոր ծառայութիւն մատուցանելու համար դէթ՝ Նորայր ինքնին չէ՞ր կարող արդեօք տարի մի փոխանակ Ստոկհոլմի՝ յԷջմիածին անցընել։ Թերևս նիւթական միջոցները չներեին Նորայրի ընել այսպիսի մի զոհ. իսկ Մխիթարեանք այս ուրեմն ինչո՞ւ մեղադրուին՝ կրկին և կրկին անգամ ընելէն վերջ ըստ կարի։

բող և գրող մէկուն յատուկ են՝ ամենայն պարագայիւք, և ոչ թէ Է կամ Ը դարուն, երբ որաքական տարկութիւնն ամենևին ա՛յլ ինչ խորհել կու տայր և գրել: Բայց թէ այս ակն յայտնի եղելութեանս առընթեր ինչպէս և ո՞ր անգութ ձեռքէն ներս սպրդած են և օտար պարագայներ, դեռ չենք գիտեր: Այո՛, կը կրկնենք և կ'երեքկնենք, թէ Խորենացի պատմագրի այս անբացատրելի ազգեցութիւնը մենք որչափ կը կարդանք՝ այնչափ աւելի կը զգանք, բայց չենք կրնար բացատրել և զգալի ընել այն արտերուն, որոց վրայ կարծէք թէ թանձր քող մի ձգուած է: Իսկ ընդդիմաբանք՝ դժբաղդաբար չզգալով վայս, շատ իսկ և գրեցին և խօսեցան զանուղղայս, իրենց քմահաճոյից և ներշնչմանց համաձայն, որոց մինչև ցայսօր գործած խառնախօսութիւնքն և խայտառակ զառածանքը եթէ թուարկել ուզէինք, անշուշտ դատափետուած Խորենացիէն շատ աւելի բազմաթիւ են և իմաստակական: Այսպիսի քննադատութիւններու կեղծ ու պատիր կողմերը ցոյց տալու և Խորենացւոյ իսկութիւնը վերայայտնելու անկողմնակալ նպատակաւ է, որ **Բազմավէպը** պաշտպանի դեր կատարեց և պիտի կատարէ՝ յաջ ու ձախ յարձակմանց դէմ, և ոչ եթէ կծու ազգասիրութեամբ կամ լոկ պաշտպանողական դրութեան արքանեկելու համար, ինչպէս չարաճճի ձկտումներով ուզեցին հաւատացնել ոմանք՝ բազմաց:

Ուրախ ենք այսօր, որ Նորայրին հետ միաժամանակ Ստ. Մալխասեան ևս արեց իր գրիչն և սկսաւ գրել Դաղբաշեանի հերքումը, որ զարմանալի հակադրութեամբ մի Ե դարում ապրող Մ. Խորենացիէն բոլորովին տարբեր մէկը դնելով հանդերձ իբր անծանօթ հեղինակ Հայոց պատմագրութեան, սակայն իր բարկութեան նետերն ուղղեց դարձեալ յանձին Խորենոյ նաւիրական ծերոյն. և ա՛լ նախատական խօսք չմնաց որ չթափէր նորա գլխոյն, որոնք յետոյ Նոր դարի մէջ ամբողջ էջ մի գրաւեցին, ճարտար հաւաքողի մի ձեռքով:

Վերակած է ուրեմն Խորենացւոյ խնդիրն. տեսնենք թէ յի՞նչ պիտի յանգի: Ուստի մենք իսկ Տէր Նորայր Բիւզանդացւոյն նպատակելու անկեղծ նպատակաւ է, և ոչ թէ ընդդիմաբանելու, որ կը գրենք սոյն յօդուածը, նիւթ առնելով Աբրահամ Մամիկոնէից եպիսկոպոսին՝ առ Վաչագան արքայ Աղուանից գրած թուղթը, զոր ո՛չ Նորայր, — ըստ իր իսկ խոստովանութեան, — քննած է, և ոչ ա՛յլ ոք ըստ արժանւոյն. բայց կը յիշէ իբրև մին՝ այնքան աղբերաց Փոքր Սոկրատայ խմբագրութեան: Իսկ թէ ո՞րքան սոյգ է այս վարկածս,

և ո՞րչափ պիտի նպաստէ Խորենացւոյ գործին, այս քննութենէս յայտնի պիտի լինի։

Թուղթս զոր Նոր Հայկզ. բառարանի յօրինողներէն սկսեալ ուրիշներ ևս ի մօտոյ ճանչցած և յիշած են, իբրև վաւերական գործ Ե դարում ապրող Մամիկոնէից եպիսկոպոսին, հին գրչագրաց մէջ կը կրէ հետևեալ խորագիրը՝ Պատմութիւն վասն ժողովոյն Եփեսոսի որ եղև ի ժամանակս Թէոդոսի փոքու՝ վասն ամպարշտին Նեստորի, մերթ Աբրահամ Մամիկոնեանի անուամբ մակագրուած է և մերթ այլ առանց անուան հեղինակի[1]։ Սակայն այս խորագրիս ներքև կը պարունակուի ուրիշ գրուած մ'ևս, այն է՝ գովասանութիւն Թէոդոսի թագաւորին, որ իբր նախորդ մասին հետ խիստ քիչ կամ ըստ ինքեան բնաւ յարմարութիւն չունի։ Տիեզերական ժողովոց Պատմութեան[2] հեղինակն՝ Հ. Պ. Ցօմճեան առաջին մասը միայն արտատպած է, վերջնոյն վերայ բնաւ խօսք չ'ըներ։ Նոյն կերպով յիշած է վերջերս և Հ. Ց. Տաշեան[3], որ յայտնի նշան է, թէ ինքն իսկ հանգոյն առաջնոյն վերջին մասի նկատմամբ նոր բան մի անդրադարձած չէ։ Իսկ Նորայր Բիւզանդացի՝ Նոր Հայկազեանէն միայն ասկէ հատուածներ կը ճանչնայ։ Եւ սակայն Սոկրատայ թարգմանութեան և Խորենացւոյ նկատմամբ ամենէն աւելի նորութիւն ընծայող և չահագրգռիչ մասն այս է. վասն զի բաղդատութեամբ ակներև տեսանք, որ աս ամբողջապէս Փոքր կոչուած Սոկրատայ թարգմանութեան հետ նոյն է, բայց այնպիսի նշանաւոր տարբերութիւններով, որոնք բարեբաղդաբար նոյնութենէն աւելի մի ուրիշ աւագ կարևորութիւն ունեցող եղելութեան ևս առհաւատչեայ են. այսինքն թէ, կամ Փոքր Սոկրատն այժմեանէն տարբեր հանգամանաց մէջ կը գտնուէր երբեմն, և կամ Աբրահամ՝ Սոկրատէն օգտուած ժամանակ՝ ձեռք խառնած է հատուածիս մէջ։ Գուցէ ոմանք առանց լաւ ուշ դնելու այս կէտերուս, նա մանաւանդ ի նկատի առնելով մի միայն Փոքր Սոկրատի հետ ունեցած նմանութիւնը, ըսեն թէ իրաւամբ ուրեմն կը կարծէր Նորայր, որ Սոկրատայ խմբագրողն Աբրահամու այդ թղթէն գողցած է Թէոդոսի ընդարձակ գովասանութիւնը։ Սակայն ես այլ պիտի ըսեմ

1. Օրինակ իմն, ԺԴ դարում գրուած մեր թիւ 1113 գրչագրին (Բ Ճառընտրի) մէջ այսպէս է, և առանց Թէոդոսի գովասանութեան։

2. Տպեալ ի Վիեննա 1847, էջ 213—220։

3. Տես *Մայր ցուց.* հայկ. Ձեռագրաց. Վիեննա 1895, էջ 1051–2։

այսպիսակաց, կեցէք տեարք, որ քննադատութիւնս յառաջ վարեմ։

Արդ, նախ և յառաջ Մշոյ Ս. Առաքելոց վանքի մեծ ճառընտրին մէջ՝ այս թուղթս ոչ միայն բոլորովին մի ուրիշ անձի, այն է Փիլոքսենոսի Նաբուգայ եպիսկոպոսի անուամբ մակագրուած է[1], այլ և իբր թէ ուղղեալ է առ Կոմիտաս կաթողիկոսն Հայոց, և տարբեր հանգամանք ունի. այսինքն է, վերջնոյս ներկայացուցած ընծայական յառաջաբանը՝ գլխովին կը պակսի Աբրահամու մակագրուածին մէջ, վերջաւորութիւնն այլ բոլորովին կը տարբերի։

Պատուելի Զամուրճեանի[2], Հ. Գ. Զարբհանալեանին[3] և Հ. Յ. Տաշեանին[4] ևս ծանօթ են այս պարագայքս։ Հեղինակացս առաջնոյն հրատարակութիւնը չունէի ի ձեռին, նորա կարծիքն իմանալու համար. բայց երկրորդի կարծիքով՝ Աբրահամու թղթի նախկին աղբիւրն է Փիլոքսենոս, կամ լաւ ևս անոր ասորի բնագիրն. որովհետև Առաքելոց վանքի ճառընտրէն ընդօրինակուած գրչագիրն Փիլոքսեանոսի անունը կը կրէ՝ յառաջաբանով։

Զարմանալի հանելուկ մ'է իրաւցնէ, թէ ԺԳ դարում գրուած երկու նոյնանման և պատկառելի ճառընտիրներ[5], ուրոնք ի հարկէ աւելի հին օրինակէ մի կամ տարբեր օրինակներէ գաղափարուած են, ի՞նչպէս կ'ըլլայ որ մի և նոյն թուղթը ոչ միայն իրարմէ տարբեր անձանց անուամբ կը մակագրեն, այլ և գլխովին այլազան պարագաներով։ Եւ սակայն կատարեալ իրողութիւն մ'է այս. և այդ թղթին և անկէ հանելիք հետեւութեան կարեւորութիւնն՝ ըստ իս՝ նորա բուն հեղինակը որոշելուն մէջ կայացած է։ Դժուարին կնճիռ մ'է անտարակոյս, բայց մենք հետեւեալ հարցերով՝ իբրև ունելեօք՝ պիտի ջանանք լուծել զայն։ Ա. Ո՞վ էր Աբրահամ Մամիկոնէից եպիսկոպոսն, ի՞նչ ժամանակի մէջ ապրած ու

1. Այսպէս. Երանելւոյն Փիլոքսինոսի Նաբուգայ սրբոյ եպիսկոպոսի՝ պատճառ ճառատոյ վասն պատմութեան տիեզերական և ընդհանուր սուրբ ժողովոյն Նիկիոսի և վասն անօրէն հայհոյութեան Նեստորի, ի խնդրոյ Տեառն Կոմիտասայ հայոց կաթողիկոսի։

2. Կ. Պոլիս 1855, էջ 9–27։

3. Պատմ. հայկ. հին դպր., Վենետիկ 1886, էջ 389։

4. Մայր ցուցակ, էջ 30 և 1160։

5. Որոց առաջինն, այն է՝ Առաքելոց վանքինը, գրուած է յամի Տեառն 1206։ Իսկ մեր մատենադարանի ճառընտիրը (ԺԳ) գրուած է յամին 1269։

գրած, և ո՞վ և ե՞րբ անկէ տեղեկութիւններ ուզող Վաչագանը։
Բ. Ո՞վ էր Փիլոքսենոս, և կարո՞ղ էր արդեօք թուղթ գրել առ Կոմիտաս։

Որքան մեզ յայտնի է, Հայոց հին պատմագրաց քով չկան Աբրահամ Մամիկոնէից եպիսկոպոսի մասին ոչ միայն ժամանակագրական որոշ տեղեկութիւններ, այլ և ոչ յիշատակութիւն։ Թովմաս Արծրունի[1] միայն կը յիշատակէ զնա, լծորդելով Վասակ Արծրունեաց իշխանի և իւր Տաճատ և Գատեր կամ Գատարդ եղբարց ի Բիւզանդիոն եղած ժամանակ հանդիպած արարուածի մի հետ. այսինքն է, երբ թէ Քաղկեդոնի ժողովէն տարիներ վերջ, երբ Մարկիանոս կայսր կ'առաջարկէ ատոնց, որ ընդունին այդ ժողովը իբրև տիեզերական և ուղղափառական, նոքա կը դիմեն գրով «առ Աբրահամ Մամիկոնէից եպիսկոպոսն, որ էր աշակերտ Ս. Սահակայ», և կը ծանուցանեն իրեն՝ կայսեր կամքը. և երբ թէ պատասխան մ'իսկ կ'ընդունին Աբրահամէն, չհաւանել կամաց կայսեր։ Արդ, գիտելով որ Մարկիանոս յամին 457 կնքած է իւր մահկանացուն, թողլով իրեն յաջորդ, յ7 Փետրուարի, զԼևոն Ա. կը հետևի որ մեր պատմագրի տուած տեղեկութեան համաձայն՝ Աբրահամ յամին 452–457 արդէն եպիսկոպոս էր։ Սակայն, ըստ իս այսպիսի մի աւանդութիւն հեռի է ի ճշմարտութենէ, և իբրև հակապատմական զառանցանք՝ արժանի է դատուելու այն ագէտ գրչակներու անհիմն բանդագուշանաց կարգին մէջ, որոնք յանուն Խորենացւոյ, Դաւիթ Անյաղթի և ուրիշ թարգմանիչներու եւս հնարեցին կեղծ վիճաբանութիւններ, որոնք այսօր մեզ ծաղու և կարեկցութեան միայն առարկայ են, և ոչ այլ ինչ։ Եւ յիրաւի, Ղ. Փարպեցիէն[2] գիտենք, որ Տաճատ Արծրունի էր մին ի կապելոց նախարարաց, որոնք Պերոզի թագաւորութեան վեցերորդ տարին, այսինքն է՝ յամին 463՝ հազիւ ուրեմն վերադարձան ի Հայս, և հոն խաղաղութեամբ վախճանեցան «ի գիրս հարց իւրեանց»։ Նոյն իսկ եթէ պահ մի ենթադրենք, թէ յամին 450 Հայոց կողմէն առ Թէոդոս ղրկուած դեսպանական անձնախմբին մէջ լինէին Արծրունեաց յիշեալ իշխանները, սակայն և այսպէս կայսեր – և այն իսկ Մարկիանոս կայսեր – կողմանէ Քաղկեդոնի ժողովի և որոշման մասին ենթադրուած առաջարկութիւնն անտեղի է. վասն զի այդ ժամանակ դեռ ոչ ժողով գումարուած էր

1. Պատմութիւն տպ. ի Կ. Պոլիս 1852, էջ 90։
2. Պատմ. տպ. ի Վենետիկ 1874, Դպր. Բ. գլ. Խէ, էջ 256։

և ոչ այլ որոշողութիւն մ՚եղած ։ Դարձեալ, ըստ Եղիշէի և Ղազարայ՝ յամին 450, ի Վաղարշապատ գումարուած ժողովին մէջ յիշուած Մամիկոնէից կամ Տարօնոյ եպիսկոպոսն՝ է « Տէր Սահակ », և ոչ թէ Աբրահամ, որ և ոչ իսկ ծնած էր թերևս։ Ուրեմն Թովմաս Արծրունւոյ երազածը կամ Աբրահամ խոստովանողն կարէր ըլլալ, որ յետ դարձին ի Հայս՝ Բզնունեաց եպիսկոպոս եղած կ՚աւանդուի, և կամ վեցերորդ դարու յեղաշրջեալ մի ուրիշ դէպք։

Աղուանից պատմչին՝ Մ. Կաղանկատուացւոյ քով կը գըտնենք մենք, առաջին անգամ Մամիկոնէից եպիսկոպոսի մի թղթակցութիւնը 1, Նոցա պատանի թագաւորին Վաչագանայ հետ, կենդանեաց և ննջեցեալներու փոխադարձ օգնականութեան մասին։ Դա մի հիմնաւոր կռուան է, որուն աւելի վըստահութեամբ կարելի է յենուլ։ Իրաւ է, որ այս երկու անձնաւորութեանց իրարու հետ ունեցած այսպիսի մի վերաբերութեան ժամանակն և պարագաներն անորոշ թողուած են պատմագրիս քով, սակայն Վաչագանայ մասին աւանդուած ինչ ինչ դէպքերէն, — որոնք նման են մերոյս Վահանայ Մամիկոնեանի ժամանակ հանդիպած դիպաց հետ, և քաջ կը զուգընթանան, — կարող ենք որոշել մերձաւորապէս յիշեալ վերաբերութեան ժամանակի անորոշութիւնքը ։ Արդ, Մ. Կաղանկատուացւոյ 2 հետ՝ Սեբէոս և Ստ. Ասողիկ իսկ կը ծանուցանեն յայտնապէս, թէ Պերոզի թագաւորութեան վերջին տարիներում Աղուանից թագակալ իշխանը՝ մանուկն Վաչագան էր ի պահեստի, զրկուած իւր արքայական և կրօնական հայրենի ժառանգութենէն, մինչև որ մեռաւ Պերոզ՝ պարտեալ ի Հեփթաղաց ։ Վաղաշու գահակալութեան տարին և անոր հրամանաւը թագաւորեցուցին Աղուանք զՎաչագան Գ, — որ և յետոյ կոչուեցաւ բարեպաշտ, — ընդհատուած գահուն վրայ։ Իսկ որովհետև Վաղաշու գահակալութիւնն եղած է ըստ գահեկանաց 22 Յուլ. յամին 484. ապա ուրեմն նոյն կամ յաջորդ տարին գահակալած է Աղուանից թագաւորը Վաչագան։

Այս թուականէս սկսեալ կը պատմէ Մ. Կաղանկատուացի, յաջորդ գլուխներում, բարեպաշտ թագաւորիս եկեղե-

1. Որուն խորագիրն է. Երանելոյն Աբրահամու Մամիկոնէից եպիսկոպոսի առ Վաչագան Աղուանից արքայ Թուղթ սակս Ննջեցելոց. « Մեռ դէր, ով սիրելի » և այլն, որ մեր ԺԳ Ճառընտրի մէջ գտնուած է անմիջապէս գլխի խնդրոյ Նիւթ եղող Թղթոյն. այսինքն է, Պատմութիւն Եփեսոսի սուրբ ժողովոյն, և այլն։

2. Պատմ. Աղ. հտ. Ա. գլ. ԺԷ։

ցական և քաղաքական բարենորոգութիւններն[1], և բարձրաստիճան եկեղեցականաց հետ ունեցած վերաբերութիւններն, որք կը հասնին մինչև ցամն 489։ Այս միջոցին կը գնէ Աբրահամ Մամիկոնէից եպիսկոպոսին՝ առ նա գրած թուղթը, ննջեցելոց մասին, զոր ի վեր անդր յիշեցինք, Մատթէոս Դարանաղեւոյ գիտնական երիցուն ուղղեալ հարցումպատասխանիքը՝ Քրիստոսի անօրինականաց նկատմամբ, և Ս. Գր. Լուսաւորչի, Հռիփսիմեայ և Գայիանեայ նշխարաց պատմութիւնը. որոց համար կ'ըսէ, թէ Հայոց կաթողիկոսն Յովհաննէս[2] յղած էր առ Վաչագան՝ յիշեալ Մատթէոս երէ-

1. Այն բարեկարգութեանց մին է և յամին 488-489 Շուղհաղէշոյ կաթողիկոսի նախագահութեամբ յԱգուէն գումարուած ժողովը, որուն պաշտօնական կանոնները եւս մէջ կը բերէ Մ. Կաղանկատուացի, Ա. հա. ԻԶ գլխում։ Հ. Յ. Տաշեանի Ցուցակին մէջ, յէջ 1052 «Կանոնք առ Վաչագան արքայ» յիշուած են, իբրու այն, թէ Աբրահամու կողմէն գրուած ըլլան առ նա, սակայն գուցա Մամիկոնէից եպիսկոպոսին հետ գործ չունին։ Աբրահամու կանոնական գրութիւնն բոլորովին տարբեր հան գամանք ունէր, որուն մէկ ընդարձակ հատուածն եւս ծանօթ է մեզ։

2. Անտարակոյս այս տեղ յիշուած Յովհաննէս կաթողիկոսն՝ է Մանդակունին։ Եւ յիրաւի, ապացոյց այս բանիս ունինք մենք մի ուրիշ վաւերական և ժամանակակից յիշատակարան մեր ձեռագրաց ԻԶ ճառընտրի մէջ, այսինքն է՝ գիւտ նշխարաց Թադէոսի և Սամուէլի և Խորայելի և Սանդխտոյ կուսին, և այլն, որուն հեղինակն է Նիւրակոս անուն ճգնաւոր և աշակերտ Դաւթի միայնակեցի։ Սա՝ իբրև ականատես յետ պատմելոյ յիշեալ սրբոց նշխարաց գիւտը, ի ծնէ կուրին վրայ կատարուած բժշկութիւնը, և բոլոր Հայաստանի մէջ տարածուած համբաւը, կը գնէ ի վերջ կոյս գրութեան. «Եւ եղև (այս) յաւուրս հովեւ-գարդ, աստուածասէր և ճգնազգեաց Տեառն Յովհաննու հայոց կաթողիկոսի, և քաջանուն և նախանձախնդիր աստուածային պատուիրանացն Վահանայ Մամիկոնենից Տեառն՝ Հայոց մարզպանի և սպարապետի, որք եկին աշխարհախումբ բազմութեամբ», և այլն։ Հ. Մկ. Չամչեան (պատմ. Ա. հա. էջ 585), անուամբ Վահանայ՝ Ամատունի իշխաններէն մին համկացնել ուզած է. սակայն Ստ. Ասողիկն իսկ (Բ. գլ. Բ.) յիշատակարանիս համաձայն՝ և որոշակի Վահան Մամիկոնեան կը գրէ։ Իսկ որովհետև Մ. Կաղանկատուացի եւս այս ժամանակամիջոցիս է, որ կը պատմէ Գրիգորիսի նշխարաց գիւտը, ուրեմն Յովհաննէս Ա. է, այն է Մանդակունին, Մ. Կաղանկատուացւոյ քով յիշուածն, և ոչ թէ Յովհաննէս Բ. կաթողիկոսն, որ անկէ շատ վերջ է։

Այսով վերստին կը հաստատուի Մանդակունւոյ վրայ գրած քննադատութեան մէջ յայտնած մեր կարծիքը, թէ նա յամին 485 յաջորդած է Գիւտին, անոր բանի հրաժարականէն վերջ։ Կ. Վ. (տես Արարատ 1898, թիւ Ժ) սխալ համկնալով մեր եզրակացութեան միտքը, այլ ընդ այլոյ դի-

ցու ձեռքով։ Այս մասին ընտիր շարագրութիւնէն և լեզուէն իսկ կը տեսնուի, թէ հին յիշատակարաններէ հաւաքուած են մանրամասնութիւնքս․ ուստի եթէ ճիշդ ժամանակագրական կարգաւ եւս դասաւորած է զանոնք Ազուանից պատմիչը, պիտի կարենանք լաւ ինքեան եզրակացնել Ա գրքի ԽԵ գլխում մէջ բերուած պատճենէն, թէ Աբրահամ 489ին արդէն եպիսկոպոս էր, և իբրեւ գիտնական եպիսկոպոսի յարաբերութիւն ունեցած է անոր հետ Վաչագան, իր կրօնական ինչ ինչ տարակոյսները լուսաւորելու համար։ Բայց լաւ իրին՝ չէ կարելի իբրեւ պատմական ընդունել գէթ այս կէտը. այսինքն թէ Աբրահամ յամին 489 Մամիկոնէից եպիսկոպոս եղած լինի։ Եւ ստուգիւ մեր այս կարծեաց ունինք այնպիսի որոշ և հաստատուն կռուաններ, որոնք Ազուանից պատմութիւնը հաւաքողէն աւելի հեղինակութիւն ունին։ Արդ, նախ և յառաջ՝ ոչ յամին 491, այն է Բաբգենի օրով ի Վաղարշապատ Նեստորականաց դէմ գումարուած ժողովին, ոչ յամին 527 Ներսէս Բ կաթողիկոսի ժամանակ ի Դուին գումարուած ժողովին և ոչ այլ այն ժողովէն վերջ գրուած Ներսիսի պաշտօնագրոց[1] մէջ, յիշուած է երբեք Աբրահամ ի շարս

տողութիւններ ըրած է Լեւոն Ա կայսեր գահակալութեան տարեթուոյն նկատմամբ, զոր իբր թէ մենք չգիտնալով 474ին դրած ըլլանք։ Այսպիսի մի վրիպակ Սեբէոսին (Բ. Դպր.) ընծայելի է, որ այդ կայսեր առաջին տարին Պերոզի գահակալութեան 25 տարւոյն հետ համեմատած է, զոր և մենք խնկութեամբ մէջ բերած ենք. սակայն մեր եզրակացութիւնն ըրած ենք այս վերջին տարեթուի համաձայն, որ յաւելցնելով Պերոզի գահակալութեան տարւոյն, այն է 457–459ի վրայ, ինչպէս ունի Նեօլդեկէ, կ'ըլլայ 484 տարեթիւն։

1. Տես Թղթոց գիրք՝ Բաբգենի կոնդակին թղթերը, «ի Պարս ուղղափառս» խորագրի ներքեւ, որոց առաջինը վերջերս լոյս տեսաւ Արարատ ամսագրի, 1898ի Ժ թուոյն մէջ։ Ուրախ ենք որ Կ. Վ. վերջապէս համոզուեցաւ այդու, որ Բաբգէն կաթողիկոսը Քաղկեդոնի ժողովոյն դէմ ըրած չէ Վաղարշապատու ազգային ժողովն, և ոչ այլ վայն դատապարտած է ուղղակի։ Ինքն իսկ լռելեայն և անուղղակի կերպով պիտի չդատապարտէր լաւ ինքեան, եթէ արդարադատութեամբ ըմբռնէր նաև այս պատմական ճշմարտութիւնս, որ Քաղկեդոնի 600 ժողովական Հարքն, այսպէս և Լեւոն ոչ երբէք քարոզած են, հանդոյն Նեստորականաց, ի Քրիստոս բաժանաբար երկու անձն և երկուս դէմս, ինչպէս Հայաստանեայց եկեղեցին այլ մի բնութիւն՝ միացեալ յերկուց բաժ ժամանակ՝ եւտիքականաբար մի միայն աստուածայինը չի հաւանիր։

Տես նոյն Գրքում նաև Ներսէս Բ կաթողիկոսի՝ Պատասխանի թղթոյն Ասորւոց ի Ներսիսէ հայոց կաթողիկոսէ և ի Մերշապհոյ Մամի-

եպիսկոպոսաց, այլ Ներշապուհ կը յիշուի միշտ, իբրեւ ժամանակակից եպիսկոպոս Տարօնոյ կամ Մամիկոնէից։

Այս բացատական փաստէն զատ՝ կան նոյնպէս այնպիսի գրական փաստեր, որ ալ աւելի տարակոյս կը փարատեն և իբրեւ աննշելի լուսով կը գծեն մեզ Աբրահամ Մամիկոնեանի եպիսկոպոսութեան ճիշդ սահմանը. այսինքն են՝ Յովհաննէս Բ կաթողիկոսի՝ առ Աբաս Աղուանից կաթողիկոս և առ Վրթանէս Սիւնեաց եպիսկոպոսն և իշխանն Միհր-Արտաշիր գրուած երկու պաշտօնական թղթերն[1], որոնք հաւանօրէն միեւնոյն ժամանակ և միեւնոյն պարագայի մէջ գրուած են. այսինքն է՝ Նեստորականաց և մծղնէից աղանդին դէմ, որք կը ճարակէին ընդարձակաբար Աղուանից և Հայոց արեւելեան հեռաւոր սահմաններուն վերայ։ Այս երկու պաշտօնագրոց մէջ իսկ ի շարս ստորագրողաց և անմիջապէս զկնի կաթողիկոսին կը կարդանք՝ «Աբրահամ Տարօնոյ և Մամիկոնէից եպիսկոպոսի» ստորագրութիւնը։ Թղթոյս հին և վաւերական լինելն՝ աննշ տարակուսի է, — թէպէտեւ ոգէտ գրչակ մի յետոյ Քաղկեդոնի ժողովի և Լեւոնի մասին յաւելուած մ'ալ ներմուծած կ'երեւի հոն։ Մ. Կաղանկատուացւոյն իսկ ծանօթ է թղթոյս առաջինը, զոր մէջ բերած է հատուածմամբ իւր պատմագրութեան Բ հտ. Ե գլխոյն մէջ, որով և մեր փաստը կրկին կը զօրանայ։ Դժբաղդաբար թղթոյս գրութեան տարեթիւը նշանակուած չէ, որ կարծել կու տայ, թէ հայկ. թուականի հաստատութենէն յառաջ գրուած լինին. այսինքն է՝ 553–550 տարիներում։ Թուականացս առաջինն առնելով, — համաձայն Հ. Միք. Չամչեանի[2], — մերձաւորապէս իբր տարեթիւ Յովհաննէս Բի կաթողիկոս ընտրութեան, եւ հաւանական կը կարծեմ, որ դոքա գրուած ըլլան նորա կաթողիկոսութեան առաջին տարիներուն մէջ։ Ուստի այս և նախընթաց փաստերու վրայ հաստատուած՝ կարող ենք այժմ եզրակացնել, որ այս ժամանակամիջոցիս և Յովհաննէս Բ

կոնէից եպիսկոպոսէ, և միւս. Ուխտ միաբանութեան հայոց աշխարհիս ի ձեռն Ներսիսի հայոց կաթողիկոսի և Մերշապհոյ Մամիկոնէից եպիսկոպոսի, և այլն խորագրուած թղթերը։

1. Որք կը գտնուին Անտոնեան հին գրչագրէն ընդօրինակուած մեր վանաց Թղթոց գրքին մէջ։

2. Պատմ. Հայոց հտ. Բ. Աղիւսակ կաթողիկոսաց, էջ 58–59։ Իսկ յամին 1880 ի Վենետիկ հրատարակուած Ժամանակագրութիւն մէջ. էջ 172, Յովհաննէս Բի կաթողիկոսութիւնը նշանակուած է 557–574ին, որ չափազանց կ'երեւի ինձ։

կաթողիկոսէն ձեռնադրուած է Աբրահամ՝ Մամիկոնեից ե-պիսկոպոս, իբրեւ անմիջական յաջորդ Ներշապհոյ կամ ըստ յիշատակարանաց Մերշապհոյ։ Հետեւաբար, նա չէր կրնար յամին 485–489, կամ ըստ Մխիթ. Այրիվանեցւոյ 500ին Վա-չագանին իբրեւ եպիսկոպոս Թուղթ գրած լինել. ուստի կամ այն է թէ նա իբրեւ ռամկական երէց կամ վարդապետ թղթակ-ցած է յամին 489 Վաչագանի հետ, և կամ Վաչագան ինք-նին՝ 533–535 տարուին կենդանի ըլլալու էր[1]։

Գալով Փիլոքսենոսի[2] (Philoxenos), որ ծանօթ է Յունաց և Ասորւոց **Քսենայաս Մաբուգեցի** հին յորջորջմամբ, ըստ վկայութեան Սիմէոն Բէթ-Արշամացւոյ, ինչպէս նաև Յա-կոբիկեան անանուն կենսագրի մի, էր ազգաւ պարսիկ – ա-սորի, և ծնած էր (հաւանօրէն Ե դարու վերջին կիսում) Սու-ղիանայի **Գար** նահանգի **Տահաղ** աւանին մէջ։ Ըստ բիւզան-դական պատմագրաց ոմանց ըսածին՝ իբր թէ նա հեթանոս ծնողաց զաւակ էր, և Զենոնի կայսրութեան 17րդ տարին, այն է՝ յամին 491, մկրտուելով, քրիստոնեայ եղած և ըն-տրած եկեղեցական վիճակը. սակայն այս բանս յոյժ տարա-կուսական կը համարուի և անճիշդ։ Այս ստոյգ է որ Փիլոք-սենոս էր իւր ժամանակի այն նշանաւոր գրիչներէն մին, որոնք գրով և գործունէութեամբ հանդիսացան իբրեւ ուխտեալ թշնամի Նեստորականութեան և պաշտպան միաբնակ վարդա-պետութեան, ըստ մտաց Կիւրղի, և ամենամեծ ազդեցութիւն ունեցան արեւելքի վրայ. ի բովանդակ ընթացս Զենոն և Ա-նաստաս կայսերաց։

Յամի Տեառն 485, Զենոն կայսեր հրամանաւ՝ երբ Պետրոս Թափիչն եպիսկոպոս ձեռնադրուած՝ յաջորդեց Հերապոլսոյ Կիւրոս եպիսկոպոսին, մրցութեան ասպարէզն արդէն բացուած էր Փիլոքսենոսի առջեւ։ Անհաշտ թշնամի կանգնեցաւ նա, — դեռ չգիտցուիր թէ ինչ պատճառաւ, — Անտիոքայ արքա-

1. Անհաւանական չէ որ Վաչագան մինչեւ այդ ժամանակ ապրած ըլ-լայ, վասն զի 485 երբ թագ կապեց նա, դեռ պատանի էր, և գուցէ աւելի կրնար քան զՎահան Մամիկոնեան որ 526ին մեռած կը կար-ծուի։

2. Այսինքն է՝ յուն. Φίλος—ξένος, որ է հիւրասէր։ Ըստ ոմանց իբր թէ մկրտութեան ժամանակ դրուած ըլլայ անոր այս անունս. բայց հա-ւանօրէն եպիսկոպոսական ձեռնադրութեան ժամանակ և Պետրոս Կնա-փեցիէն դրուած կը համարուի այն, և հաւաստ է յունարէնէ կազմուած ասորական անուանս Ξὲναγας, զոր ի գործ ածէ Նիկեփոր (գիրք ԺԶ, գլ. ԻԷ)։

կեաց եպիսկոպոսին Փլաւիանոսի: Նախ յամին 499 և 506 Անաստաս կայսեր ձեռնտուութեամբ կրկին ժողովակներ ըրաւ ի Կ. Պոլիս, և յամին 512 գումարելով իւր կատաղի կուսակիցներն ի Սիդոն՝ աթոռընկէց ըրաւ բանի զՓլաւիանոս: Յամին 515 միաբանած իւր դաւանութեան անմիաբանելի Երեւութականաց գլուխ Սեւերոսի հետ, դարձեալ յաջողեցաւ Ասորիքի և Պաղեստինու եպիսկոպոսներու ժողով մ՚այլ գումարել ի Տիւրոս, և դատապարտել Քաղկեդոնի ժողովը, և կրօնաւէր Արեւելքը՝ աւերման և արիւնհեղութեան դաշտ մի դարձոյց: Յուստինոս Ա, յաջորդն Անաստասայ, տեսնելով Փիլոքսենոսի և կուսակցաց ձեռքով յարուցած մեծ յուզմունքը և անկէ յառաջ եկած արիւնհեղութիւնքը, յամին 518 աքսորեց զնա ի Փիլիպպուպոլիս Թրակիոյ, ուր ապա յամին 522 մեռած կ'աւանդուի:

Եւագր, Թէոդոր, Թէոփանէս, Նիկեփոր և այլք՝ իբրեւ Մանիքեցի, Նեստորական, Երեւութական և Եւտիքական ամբաստանած են զՓիլոքսէն. սակայն Ասսեմանի և ուրիշ նոր ժամանակի գիտնականներ արդէն անոր գրած նամակներէն լաւ ապացուցած են, որ նա բազմիցս կը դատապարտէ այդ և նման հերետիկոսները, և ուղղափառութիւն կը վարդապետէ: Հետեւաբար, ընդհանուր կարծիք է, թէ Փիլոքսենոս՝ պարզապէս իւր ախոյեանը Փլաւիանոս պարտելու խորամանկ քաղաքագիտութեամբ միայն միացած լինի երբեմն այդ աղանդաւորաց հետ, և ոչ թէ դաւանակցութեամբ կամ ներքին համոզումով:

Ով կ'ուզէ Փիլոքսենոսի կամ Քսենայաս Մաբուգի եպիսկոպոսի վրայ աւելի ընդարձակ տեղեկութիւններ ունենալ, թող կարդայ Ասսեմանեայ՝ **Մատենադարանն արեւելեան** Հարց հըմտական գրուածն և Բարոնիոս (Պատմ. եկեղ. ժողովոց) և Վալեսիոս: Իսկ ես իմ խօսքս ամփոփելով հոս, պէտք եզրակացնեմ, թէ յամին 522 (ըստ ոմանց 520ին) արդէն վախճանուած Փիլոքսենոս Մաբուգեցին՝ բացարձակապէս չէր կարող յամին 612–624 ապրող Հայոց Կոմիտաս կաթողիկոսին հետ թղթակցիլ, թող թէ սորա խնդրանօք գրել Եփեսոսի ժողովի պատմութիւնը, ինչպէս ուզած է ագիտաբար հաւատարմացնել մեզ Կոլոտիկ Յովհաննու ձեռքով և Կիրակոս Խորվիրապեցի կաթողիկոսին սրով Մշոյ Առաքելոց վանքի Ճառընտրէն գաղափարուած թղթի նորահնար պատճէնն[1]: Այո՝ հակաժամա-

1. Որ հին օրինակին մէջ չկար անշուշտ, կամ մեր մատենադարանի

հակագրական բանդագուշանք մ՚է, որուն ձեռքով և ինչ նպատակաւ այլ յերիւրուած համարինք: Այդպիսի մի թուղթ, եթէ մինչեւ անգամ ապացուցուի որ Փիլոքսենոսին է, կամ յամին 499–506 և կամ 512–515ին գրուած ըլլալու է մի ուրիշ կաթողիկոսի, այն է՝ կամ առ Բաբգէն կամ առ Սահակ Բ, և կամ լաւ եւս առ Ներսէս Աշտարակեցի:

Մեր եզրակացութեան ի նպաստ ունինք դեռ ուրիշ կռուաններ: Նախ որ Կամիտաս կաթողիկոս կարօտութիւն չունէր[1] Փիլոքսենոսէ տեղեկութիւն խնդրել Եփեսոսի ժողովի մասին, և այն եւս Է դարում, երբ ուրիշ խնդիրներ կը յուզուէին: Բ. Փիլոքսենի ընծայուած թղթին մէջ՝ Քաղկեդոնի ժողովին և Զ դարում այնքան վճռականութեան նիւթ դարձած մի կամ երկու բնութեան խնդիրներու մասին խօսք մ՚անգամ չկայ, մինչդեռ անոր՝ այլեւայլ անձանց գրած ուրիշ թղթերն ծայրէ ծայր անոնցմով լի են: Յառաջաբանին մէջ կեղծ Փիլոքսենոսի խօսքերն ուղղուած են այնպիսի մէկուն, որ եկեղեցական պատմութենէ անտեղեակ էր: Ուրեմն այսպիսի հակառակմարտ պարագաներէ կարելի է հետեւցնել, թէ կամ այս թուղթս՝ Փիլոքսենոսի հարազատ գործ չէ, և կամ անոր մի ուրիշ գրութեան[2] մասն, որ հեղինակի մահուանէն ետքը հաւանօրէն թարգմանուեցաւ ի հայ բարբառ:

ԺԳ ձեռագրի ունեցածին համաձայն ըլլալու էր: Ցիրաւի, այս բանիս շօշափելի ապացոյցը կու տայ մեզ մեր մատենադարանի ԻԶ ձեռագրին, որ ընդօրինակուած է Կարնոյ անթուական, բայց բոլորգիր հին ձեռագրէ մի, ուր Փիլոքսենոսի թղթի պատճէնն՝ յառաջաբանի առաջին տողով ի միասին՝ Աբրահամու մակագրուած է, այսպէս. «Երանելւոյն Աբրահամու՝ ստորագրութիւն իւրաց եղելոց եպիսկոպոսին Տարօնոյ, որ առ Վաչագան արքայ Աղուանից՝ վասն սուրբ ժողովոյն Եփեսոսի և լուծումն Նեստորի. Արդ այս ինչ է զոր հանդերձեալ եմ պատմել, Նեստորիոսին եղեալ»: Փիլոքսենոսի յառաջաբանն և վերջաբանն այլ բոլորովին կը պակսին հոս, որոնք, անշուշտ խօսելով, կասկածել կու տան նոյն իսկ գիտմամբ եղած փոփոխութեան մի վրայ:

1. Ցիրաւի, Թղթոց գրքի մէջ պահուած է մեզ այս կաթողիկոսին՝ առ Մետրապոլիտն Կամբիչոյ և անոր վիճակակալ եպիսկոպոսներուն ուղղեալ մէկ թուղթն, որուն մէջ բաց ի այն ժամանակ յուզուած խնդիրներէն՝ Եփեսոսի ժողովի մասին եւս, ինչպէս և՝ Կիւրղի և Նեստորի վրայ, բաւական ընդարձակ և ճիշդ տեղեկութիւններ ունի արդէն, և այլոց իսկ կը հաղորդէ. ուրեմն պէտք չկար Փիլոքսենոսին դիմելու:

2. Այս բանիս կարելի է իբրև կռուան առնուլ և՝ հետեւեալ տեղին, ուր յետ յիշելոյ կեղծ Փիլոքսենն՝ Նեստորի մոլորութիւնը, կը յաւելու այսպէս. «Բազում և այլ հայհոյութիւնս խօսեցաւ, զորս, յորժամ

Փիլոքսենոսի բազմաթիւ գրուածներն, որք կը պահուին ցարդ Վատիկանեան և ուրիշ գրատանց մէջ սորի բնագրաւ, ծանօթացան մեզ Ասսեմանի եղբարց և վերջերս այլ Բուդճէի[1] ձեռքով: Այս գրուածոց մէջ կը պակսի սակայն խնդրոյ նիւթ եղող թուղթը. ո՞չ ապաքէն այս իսկ զօրեղ փաստ մ'է երկբայելու անոր հարազատութեան, նա մանաւանդ առ Կոմիտաս կաթողիկոս գրուելուն վրայ:

Արդ, այս գրական փաստերու հետ երկուստեք եղած ներքին մանրամասնութիւնքն իսկ քաջ ի նկատի առած, ինձ աւելի պատմական կը թուի թղթոյս Աբրահամ Մամիկոնեանէն՝ առ Վաչագան գրուած լինելու հարազատութիւնը, քան թէ Փիլոքսենոսի ձեռքով՝ առ բացականն դարական խորոցիւ Կոմիտաս կաթողիկոսն Հայոց: Թէպէտ կային գովասանութիւնն իսկ, որ առաջնոյն քով միայն կը գտնուի, կը հաւաստարմացնէ բառ ինքեան թղթագրին յարաբերութիւնը՝ ժամանակակից մի ուրիշ թագաւորի հետ, որոյ բարեպաշտութիւնը նուազ չէր քան զԹէոդոսին՝ իր Աղուանից մէջ ներմուծած կրօնական բարեկարգութիւններով և անկէ հետևանական խմբութիւնքը ջնջելու հոգածութեամբ: Այո՛, այսպիսի ձեռնարկութեանց մէջ Վաչագանը խրախուսելու և նեստորականութեան մուտն յԱղուանս արգիլել տալու գիտմամբ գրած է առ նա Աբրահամ, Սոկրատէն առնելով և հիւսելով իր թղթին մէջ Թէոդոսի պատմութիւնը: Ուրիշ կերպով չի մեկնուիր այս վերջին երևոյթս, գիտելով որ Աբրահամու քով ոչ միայն համեմատաբար զերծ մնացած է այդ ընդարձակ հատուածն այժմեան մեզ ծանօթ Սոկրատի օրինակներու մէջ անեանուած աղաւաղութիւններէն, որոնցմէ շատերը գրչագրաց ձեռքով սպրդած են յաջորդ դարերում, այլ նոյն իսկ այնպիսի նշանաւոր տարբերութիւններ ցոյց կու տայ մեզ, որոնք յայտնի ապացոյց են նորա հնութեան:

Յովհաննէս Տաւուշեցի կամ Վանական վարդապետն, որ ԺԳ դարում ծաղկեցաւ, իւր բազմահմուտ հեղինակութեամբ ուրիշ պատմական փաստ մ'ևս կ'ընծայէ մեզ բարեբաղդաբար,

զաղանդակցացն զբանս ի մէջ բերցուք՝ պատմեսցուք զբովանդակն. բայց այժմ ի ձեռակոյն դիմեսցուք»: Այս տեղիս կը յիշեցնէ մեզ փոքր առ Հայս գրած թղթին մէջ Փիլոքսենոսի գրոց մասին չեղած վկայութիւնը:

1. Տես *Philoxenus Bischof of Mabbôgh. Discurses* A. D. 485–519, ed. W. Budge vol. I. the Syr. Text. London 1894, P. XI and 625.

իր անտիպ գրուածներէն միոյն[1] մէջ, Աբրահամու գրաւոր յարաբերութեանց մասին: Հեղինակս՝ մեռելոց յարութեան նկատմամբ յարուցած այս հարցմանս, թէ «Յորո՞մ հասակի յառնեն մեռեալք», անմիջապէս կը պատասխանէ. «Աբրահամ Մամիկոնէից եպիսկոպոսն ասէ, թէ Յորում հասակի մեռեալ են»: Անտարակոյս այս տեղիս մեծապէս պիտի նպաստէր մեր խնդիրը պարզելու, եթէ յիշած ըլլար Վանական վարդապետս՝ նոյնպէս Աբրահամու իրեն ծանօթ գրութեան տիտղոսը: Սակայն ասով իսկ մենք կրնանք գուշակել, թէ հոս յիշուածն էր Աբրահամու առ Վաչագան գրած այն ընդարձակ գրուածն, ուսկից՝ ինչպէս տեսանք՝ Մ. Կաղանկատուացին այլ մի ուրիշ հատուած արտագրած է՝ խորագը րով[2] ի միասին իւր պատմութեան ԻԵ գլխում: Շնորհապարտ եմք Վանական վարդապետին, որ այդ կայծիւ արծարծեց մեր հետաքրքրութիւնը՝ թղթատելու վանացս գրչագրերը: Աշխատութիւնս պարապի չելաւ, և ես գտայ, թիւ 33 բոլորագիր գրչագրին մէջ, ի շարս կանոնական բանից հնագոյն հարց. չորս էջ գրուած մի՝ այսպէս մակագրուած. **ի կանոնաց Աբրահամու Մամիկոնէիցն**: Ի վերջկոյս շահագրգիռ գրուածիս կը գտնուի իրօք Վանական վարդապետին մատնանիշ ըրած տեղին եւս՝ ընդարձակ ցուցակութեամբ հանդերձ: Զամուռճեան Պատուելւոյ հրատարակածն ես չունէի ի ձեռին, որպէս զի իմանամ թէ ինչ աղերս ունի սորա հետ. սակայն այս խորագրի առաջին բառէն «ի կանոնաց» դատելով՝ կարող եմ ըսել, թէ այս գրուածս իսկ ամբողջ չէ. այլ ընդարձակագունի մի մասն: Յամենայն դէպս, ասով վերջնականապէս կ'ապացուցուի, թէ Աբրահամ Մամիկոնէից եպիսկոպոսին՝ Վաչագանի համար գրուած աւելի ընդարձակ ծաւալ ունեցող գրուածներ կային ստուգիւ Է դարում, որոցմէ հատուածներ միայն մեզ հասած են այսօր, և թէ ասոնցմէ մին է հաւանօրէն նաև Նիկեայի ժողովի պատմութիւնը՝ Թէոդոսի գավառանութեամբ հանդերձ:

1. Որ կը գտնուի ի թուին Հայ. ՉԾԶ = 1307 գրուած մեր թիւ 1244 գրչագրին մէջ՝ սոյն խորագրով, Նորին Վանականի հարցմունք զանազանք և պատասխանիք բարառնաբար:

2. Անով աւելի գէթ բաղդաւոր է մեզ համար Աղուանից պատմիչն, որ խորագրի կարևոր մասն, այն է՝ «առ Վաչագան Աղուանից արքայ թուղթ» բառերը հաւատարմութեամբ արտագրած է, որով կը լրանայ մեր կանոնագրոց մէջ եղածի թերին, և կը փարատի անոր մասին եղած որ և է տարակոյս:

Այժմ մի այլ դժուարութիւն կ'առաջարկուի ի հարկէ, և զայն եւս պէտք է հարթել ըստ կարելւոյն. այսինքն թէ՝ ընդունելով հանդերձ Աբրահամու թղթակցութեան գոյութիւնը Վաչագանի հետ, կարելի՞ է ըսել, որ նա ինչպէս Թէոդոս կայսեր գովասանական պատմութիւնը Սոկրատէն փոխ առած է կամ թարգմանած, այսպէս այլ Եփեսոսի ժողովի պատմութիւնը՝ Փիլոքսենոսի գրուածքէ մի, եթէ Փիլոքսեան եղած է երբէք գրիչ սոյն պատմութեան:

Սոյն առարկութիւնը մէկ դէպքի մէջ միայն կարէ հիմնաւոր լինել, ըստ իս. այսինքն՝ եթէ վաղը ապացուցուի, որ այդ պատմութեան սորի բնագիրը կայ[1] եղեր՝ Փիլոքսենոսի անուամբ: Դարձեալ, գիտելով որ Աբրահամ՝ Փիլոքսենոսէն վերջ իսկ ապրած է, ուստի՝ գէթ իւր նկատմամբ դժուարութիւն մի չկայ, որ սորի եպիսկոպոսէն օգտուած ըլլայ:

Վարդան պատմիչ[2] բիւզանդական կայսերաց հակիրճ ժամանակագրութիւնը կարգած ժամանակ, իւր յատուկ խառնախօսութեամբն յանկարծ խօսքը Փոտայ առ Հայս գրած թղթոյն վրայ կը դարձընէ, և կու տայ մեզ այս կցկտուր տեղեկութիւնները. այսինքն թէ՝ Ներսէս Բ Աշտարակեցի կաթողիկոսի ժամանակ, Հայք՝ Աբդիշոյ Սահնեցւոյն թելադրութեամբ ըրած ըլլան Դունոյ Բ ժողովը, և թարգմանած Փիլոքսենոսի և Տիմոթէոս Կուզի գրուածքը: Ցիրաւի, Փոտի՝ առ Ջաքարիա կաթողիկոսն Հայոց գրած այդ թուղթը[3], զոր ունիմք ի ձեռին

1. Փ. Կոնիբէր, յորմէ խնդրած էի տեղեկացնել ինձ, թէ արդեօք Փիլոքսենոսի ընծայուած թղթի բնագիրը կը գտնուի՞ Բուտճէի հրատարակութեան մէջ, կը գրէր վերջերս, որ աչքէ անցնելով այդ հրատարակութիւնը՝ Փիլոքսենոսի այդպիսի մի թղթի յիշատակութիւնն անգամ չկայ հոն:

2. Պատմ. տպ. Վենետիկոյ 1862, էջ 84:

3. Որ կը գտնուի մեր թիւ 230 գրչագրին մէջ (ընդօրինակուած յամին 1823 ձեռամբ Պուրսացի Յովհաննէս դպիր Տէր-Կարապետեանի, ի Նիկոմեդիա գտնուող ձեռագրէն), որ կը պարունակէր նոյնպէս Ն. Շնորհալւոյ թղթերը: Վանուցս Զ հաւաքման մէջ ևս կայ նոյն թուղթը:

Այդ թղթէն կ'արտագրեմ հոս միայն հետեւեալ կտորը. «Բայց հաւատակցութիւն ինչ ո՛չ գոյր վասն ժողովոյն, այլ ամենեքեան ընդունէին զժողովն՝ մինչև ի ժողովն Դունայ, որ լինի ամք ՁԴ, յերկրորդ ամացն Մարկիանոսի կայսեր՝ մինչև ցաւուրս ամն Յուստինիանոսի, և մինչև վեց ամն Ներսեսի կաթողիկոսութեան՝ որ յԱշտարակեցն էր, որ արար զժողովն ի Դուին ի թագաւորելոյն Հայոց և Պարսից, և ի չորս և ի տասն ամին Խոսրովու Պարսից արքային, ի ձեռն Աբդիշոյի ասորւոյ, որ եկեալ էր ի Սասանոյ, ի Սարափթոյ վանիցն, և այլք ընդ նմա: Որք

հայերէն թարգմանութեամբ, ոչ միայն կը հաստատէ Վարդանայ աւանդածն, այլ բարեբաղդաբար կը պարզէ և կը լրացնէ անոր կցկտուր տեղեկութիւնները: Փոտի այդ թղթէն կ'իմանամք նախ, որ Աւորի Յակոբիկեանց գործակցութեամբ եղած Դունայ ժողովը՝ հանդիպած է Պարսից Խոսրով արքայից արքայի 14րդ[1], Յուստինիանոսի 10րդ և Ներսէս Աշտարակեցւոյ կաթողիկոսութեան 6րդ տարին։ Բ. Թէ Աբդիշոյի հետ եկած էին նաև ուրիշ Յակոբիկեան ասորիներ, իրենց եպիսկոպոսաց պաշտօնագրով, խնդրելու ի Ներսէսէ, որպէս զի ձեռնադրէ զԱբդիշոյ իրենց եպիսկոպոս և Մետրապոլիտ։ Գ. Թէ Հայք՝ առաջին անգամ այդ ժողովով ընդունեցան զԴիոսկորոս, զՏիմոթէոս և զՓիլոքսենոս ի հաղորդութիւն, և հայերէն լեզուով թարգմանեցին անոնց գրուածները. Թէ այդ թարգմանողք կը կոչուին յետին թարգմանիչք, և թէ այդ թարգմանութեանց մէջ շատ չարափառութիւններ կային Քաղկեդոնի ժողովոյն դէմ, յորմէ վարակեցան և գրգռուեցան Հայք։ Ահաւասիկ մերայոց առաջին քայլն:

ձեռնադրեցան եպիսկոպոսունք ի Ներսիսէ, և ընկալան զԴիոսկորոս, զՓլաւիանոս (զՓիլոքսենոս հասկանալի է), եպիսկոպոս Նաբուգ քաղաքի, զՏիմոթէոս Աղեքսանդրացին, որում Կուզն կոչեն։ Որք (Հայք) զգրեանս թարգմանեցին ի Հայս, որք կոչին յետին թարգմանիչք, որ ունի բազում չարափառութիւն վասն ժողովյն Քաղկեդոնի ի նոյն թարգմանութեան»։

Ստուգիւ, Աբդիշոյի և ընկերաց մասին Փոտայ աւանդածները կը-հաստատուին նոյն իսկ Աւորի քորեպիսկոպոսաց և վանահարց առ Ներսէս յուղարկած մէկ թղթովը, որ կը գտնուի ի Թղթոց գիրս, խորագրուած. Թուղթ Ասորւոց ուղղափառաց ի Հայս, ինչպէս նաև Ներսիսի պատասխանական մէկ թղթովը, ուր կը ծանուցուի Աբդիշոյ քահանայի՝ եպիսկոպոսանալն: Աբդիշոյ ինքնին եպիսկոպոսանալէն վերջ երեք ուրիշ թղթեր գրած է առ Ներսէս, ուր կը յիշուին այս անձնայն։

1. Փոտայ թղթին մէջ նշանակուած այս թուականը անյարմար է Դունայ Բ ժողովին, գիտելով որ Խոսրով Անուշիրվան գահը ելած է յամի Տեառն 531։ Սակայն այս սխալը յառաջ եկած է հայկական հնագոյն պաշտօնագրէ մը, զոր ունեցած է իր դիմաց Փոտ (կամ լաւ ևս անոր թարգմանիչն է զայդ ներմուծողն), այսինքն է Ներսէս Բի օրով գրուած պաշտօնական թղթէն ներշնչուած, որուն խորագիրն է. Ուխտ միաբանութեան աշխարհիս Հայոց՝ ի ձեռն Ներսիսի կաթողիկոսի, և այլն, ուր «ի ԻԴ. ամի Խոսրովու արքայից արքայի», և այլն, եղած կ'աւանդուի եկեղեցականներէ և աշխարհականներէ համախմբուած այդ ժողովը։

Դիտելով որ Յուստինիանոս Աի տասներորդ տարին կը համապատասխանէ Քրիստոսի 527 թուականին, վասն զի նա գահը ելած էր 518ին. ապա ուրեմն փոխ և Վարդանայ այս բացորոշ վկայութեան վրայ հաստատուած կարեմք եզրակացընել, թէ ոչ միայն Դուինայ Բ ժողովն մօտ այս թուին գումարուած է, այլ նոյն իսկ Փիլոքսենոսի գրուածներն այդ ժամանակ թարգմանուած են։ Հաւանօրէն Աբրահամ Մամիկոնեան, իբրեւ աշակերտ թարգմանչաց և իբրեւ գիտնական վարդապետ, ինքն եւս մասնակցած կարող է ըլլալ այդ թարգմանութեանց։ Այս պարագայով լաւ կը մեկնուի Աբրահամ Մամիկոնէից եպիսկոպոսի թղթի գաղտնիքն. այսինքն է՝ Փիլոքսենոսի հետ ունեցած նմանութիւնն և աննմանութիւնքը[1], զորս կարեմք թարգմանչիս՝ իւր թարգմանութենէն օժանդակուած ըլլալուն ուղղակի արդիւնք համարել, եթէ յայտնուի երբեք ասորի եպիսկոպոսի այդ գրութեան ասորական բնագիրը։

Եթէ այդ թուղթն 527էն քիչ ետքը գրուած է առ Վաչագան, կը հետեւի որ Սոկրատն այդ թուականէն յառաջ արդէն թարգմանուած և ծանօթացած ըլլայ Հայոց։ Ես չեմ ուզեր այս տեղ կանգ առնել՝ ապացուցանելու համար, որ այդ թարգմանութիւնն իսկ Աբրահամու ձեռքով կատարուած է անպատճառ, թէպէտեւ ոճէն զատ ուրիշ կռուաններ եւս կան այդպէս կարծելու։ Այո՛, որչափ որ Աբրահամու քով Եփեսոսի ժողովի վերաբերեալ մասը ունի ոճոյ զգալի տարբերութիւն վերջին մասէն, սակայն այդ կարեմք ուղղակի արդիւնք համարել ասորի բնագրին, զոր լաւ հասկնալով Աբրահամ, տիրաբար կարող եղած է հայացնել. մինչդեռ վերջին մասի նկատմամբ՝ դիտելու ենք, որ նա յունարէն չգիտնալուն՝ ստիպուած էր Մեծ Սոկրատի հայկական թարգմանութեան վրայ յօրինել իւր շարադրութիւնը, և հետեւաբար անոր ազդեցութեանն ենթարկուիլ։ Հանդերձ այսու պէտք է ըսել, թէ Աբրահամու թղթի առաջին մասի մէջ իսկ կան յաճախ նման բառեր և ասացուածք, զորս կը գտնենք նաեւ Սոկրատի թարգմանութեան մէջ։

Բայց, առնցմէ աւելի՝ ուրիշ երկու աւագ կարեւորութիւն

[1] Այս աննմանութիւնքս միայն բառական տարբերութեանց մէջ չէ որ երեւան կու գան, այլ մանաւանդ ընդհանուր շարաբանութեանց յետեւառաջութեանց և ամբողջական բացատրութեանց, որոնք Աբրահամու թղթին մէջ աւելի պարագաներ կը յայտնեն՝ նկատմամբ այն անձին և ժամանակին՝ առ որ գրուած է։

ունեցող կէտեր նկատեցինք մենք Աբրահամու թղթին և Փոքր Սոկրատի յարաբերութեանց մէջ. Ա. զի Թէոդորի գովասանութեան մէջ՝ Աբրահամ իսկ հանգոյն Փոքր Սոկրատայ խմբագրին՝ ատէպ ատէպ խոտորելով Մեծէն, ընդարձակ յաւելուածներ կ'ընէ, և յետոյ կը դառնայ և անկէ կ'առնու իւր թելը: Բ. Փոքր Սոկրատայ խմբագիրն՝ Եփեսոսի ժողովի և Նեստորի պատմութիւնն ըրած և Մեծ Սոկրատէն խոտորած ժամանակ՝ ինչ ինչ բաներ Աբրահամու թղթին համաձայն կը պատմէ, — ինչպէս օրինակ իմն, Նեստորի մոլորութեան յառաջբերութիւնն և դատապարտութեան ինչ ինչ պարագաները: Արդ, առաջին կէտէն կը հետևի, ըստ իս, թէ նոյն ինքն Աբրահամ եղած ըլլայ խմբագրող նաև Փոքր Սոկրատայ, և խմբագրած է զայն հայկ. հին թարգմանութեան կամ Մեծ Սոկրատայ վրայ: Իսկ երկրորդ կէտէն կը հետևի, թէ Աբրահամու թղթի առաջին մասն, այսինքն է՝ Եփեսոսի ժողովոյն և վասն Նեստորի առ Վաչագան գրածն, յառաջ եղած է քան Փոքր Սոկրատի խմբագրութիւնը, և կամ յետոյ միացած է Աբրահամու թղթին հետ:

Յամենայն դէպս քմահաճոյ կ'երևի ինձ այն կարծիքն, որով պնդեց Նորայր, թէ Աբրահամու թղթէն գողցած է Փոքր Սոկրատայ թարգմանիչն, որուն վրայ լերբ, տգէտ[1] և այլ ածականներ միացած չէ որ չի թափէ: Այսպիսի մի կարծիքի անհաստատութիւնն ակներև պիտի լինի թղթոյս և Սոկրատայ համեմատութեամբն, ուր պիտի տեսնէ Բիւզանդացին, որ ընդհակառակն Աբրահամու թղթի յիշեալ մասը՝ Սոկրատայ թարգմանութեան վեցերորդ դարու կատարելագոյն օրինակէ մ'առնուած է, որուն հետքերը կը գտնենք նոյնպէս Սեբէոսի[2], Ան. Շիրակացւոյ, Ջուանշրի Վրաց պատմութեան և

1. Մեր կարծիքով ընդհակառակն՝ նա տգէտ մէկը չէր, այլ ունէր բաւականաչափ գիտութիւն. և ասոր ապացոյց են այն բազմաթիւ հեղինակութիւններն, զորս կարող եղած է ոչ միայն ունենալ և ընթեռնուլ, այլ և իրեն իւրացնել որոճալով: Այսպիսի մի բան այնպիսի դարու մէջ՝ շատ բան ըսել է: Հետևողութիւնն՝ եթէ որ և է պարագայի մէջ հեղինակի մի տգիտութեան փաստ առնուլ, այն ժամանակ Նորայրի պաշտած Խորենացին ամենէն մեծ տգէտն և խարդախողը պիտի համարուէր. և սակայն այդպէս չէ:

2. Պատմ. ի Հերակլ, տպ. Կ. Պոլսոյ 1851, համեմատէ Բ. Դպ. էջ 35, Յուլիանոս Ուռհայեցի, Սոկրատայ պատմագրութեան և Լիկինիանոսի կնոջ Կոստիի մասին տուած տեղեկութիւնները, որոնք Փոքր Սոկրատին համաձայն են:

Կայսերական գրոց մէջ. Թէպէտեւ այդ օրինակք իսկ յաջորդ դարուց մէջ կրած են դարձեալ ինչ ինչ խանգարումներ, ընդօրինակողաց ձեռքով: Եւ ասոր բաւական կռուան մ'է, ըստ իս՝ վերոյիշեալ երեւոյթն. այսինքն է, նախ որ Աբրահամու Թղթին մէջ իսկ Թէոդոսի դաւանութիւնը՝ Փոքր Սոկրատի խմբագրին յատուկ ամենուրեք ի վար արկած ոճին համաձայն է, մանաւանդ այն տեղերն՝ ուր յոյն բնագրէն կը խոտորի եւ յաւելուածներ կ'ընէ իւր կողմէն. մինչդեռ Աբրահամ, եթէ Մեծ Սոկրատէն անկախ եւ յունարէնէ թարգմանած լինէր այդ գլուխը, տարբեր ոճ եւ միանգամայն հաւատարմութիւն ցոյց տուած պիտի լինէր մեզ դէպ ի իւր բնագիրը: Երկրորդ, այս տեղ եւս, ինչպէս ընդհանուր կերպով Փոքր Սոկրատի մէջ, կը տեսնուին յաճախ Մեծ Սոկրատին համաձայնող բառեր եւ բացատրութիւններ. իսկ ուր ասկէ կը տարաձայնի, յոյնէն եւս գլխովին տարբեր բառեր եւ բացատրութիւններ կը գործածէ: Արդ, եթէ Աբրահամ երկու Սոկրատներէն իսկ յառաջ եւ անկախ եղած լինէր, այդ երեւոյթը բնաւ տեղի պիտի չունենար ըստ ինքեան: Եւ ուրիշ առթի կը թողում ընդարձակաբար քննել, թէ արդեօք Սոկրատը կարելի՞ է որ Խորենացւոյ պատմութիւնը գրուելէն յառաջ թարգմանուած ըլլար, եւ Մովսէս այլ այն թարգմանութենէն օգտուած, եթէ ընդհակառակն բոլորովին. իսկ այժմ զայս միայն կրնամ ըսել, որ վեցերորդ դարու առաջին քառորդին ծանօթ էր այն՝ նոյն իսկ Աբրահամու, եթէ սորա Թուղթը վաւերական է ստուգիւ, եւ եթէ Թէոդոսի դաւանանութիւնը՝ Սոկրատայ հայերէն թարգմանութենէն առնուած է, ինչպէս ես կարծեմ: Առանձին ուսումնասիրութեան կարօտ են, ուրեմն, այս նկատմամբ՝ նաեւ Փիլոն Տիրակացւոյ Է դարում ապրած եւ Սոկրատայ խմբագրութեան մէջ մասնաւոր դեր խաղացած լինելու խնդիրները, ինչպէս նաեւ անոր Մեկենաս եղող Ներսեհի վերաբերեալ կեղակարծ յիշատակարանը:

Գալով այս հարցին, այսինքն թէ, Մեծ Սոկրատա՞ն եղած է արդեօք այն նախընծայ թարգմանութիւնը, թէ ընդհակառակն Փոքրն, ինչպէս կը կարծէ Նորայր. կ'ըսենք որ դէթ Աբրահամու Մամիկոնէից եպիսկոպոսի Թուղթն եւ Սեբէոսի Բ Դպրութեան անանուն հեղինակը՝ վերջնոյս աւելի կը նպաստեն, իրենց բառացի նմանութիւններով: Բայց քանի որ այդ հեղինակութեանց հնութեան եւ վաւերականութեան մասին եղած երկրայութիւնքը դեռ բոլորովին լուծուած չեն, եւ քանի

որ գոցա գործած խմբագրութիւնն իսկ յայտնապէս հնագունի մի ակնյայտնի հետքերը կը կրէ իր վրայ, մենք իբրեւ անկողմնակալ քննադատ չենք կրնար բացարձակապէս մին ընդունիլ և միւսը մերժել: Մեծ Սոկրատի հրատարակութեան ատեն և տարիով յառաջ արդէն իմ առանձին կարծիքս յայտնած եմ Բազմավիպի մէջ. այժմ Աբրահամու թղթի քննութենէն վերջ իսկ բաւական պատճառներ չեմ գտներ՝ հակառակ կարծիքն ընդունելու: Տեսնելով մանաւանդ մէկ կողմէն Մեծ Սոկրատայ երկու եւեթ, և այն իսկ պակասաւոր օրինակաց չարաչար խանգարմունքը, իսկ միւս կողմէն այլ՝ այդ թարգմանութեան, — յունաբանութեան թերութիւններով հանդերձ, — յաճախ Փոքրէն ունեցած հայկական հին լեզուի և քերականական ձեւերու առաւելութիւնքը, աւելի սորա կու տամ յառաջնութիւնը՝ քան Փոքրին: Ցիրաւի, այս ամենամեծ զանազանութենէս զատ՝ երկուքին մէջ իբրեւ ընդհանուր մի բան տեսնուած բառերու և ասացուածոց խորհրդաւոր նոյնութիւնն իսկ յայտնի նշան է, թէ մին՝ միւսոյն վրայ կատարուած է:

Այս կէտս բացատրած կը համարի Նորայր, ենթադրելով՝ որ Մեծ Սոկրատը՝ Փոքրին հետեւողութեամբ յետոյ ուրեմն, այն է՝ Ը դարում թարգմանուած ըլլայ: Այսպիսի մի փաստ այն ժամանակ միայն կարեւորութիւն պիտի ունենար, եթէ Փոքրն եղած լինէր յոյն բնագրի վրայ հիմնուած՝ հաւատարիմ թարգմանութիւն մի. բայց քանի որ աս նոյն իսկ Նորայրի կարծեօք ուրիշ բան չէ, բայց եթէ անվստահելի և քմահաճոյ հաւաքումն բազմապիսի հեղինակութեանց՝ լի ժամանակագրական և հակապատմական յառաջբերութեամբք, շատ դժուար է, որ Մեծի թարգմանիչն ասոր հետեւած ըլլար և յոյն բնագրի դէմ բազմիցս մեղանչած ըլլար: Եւ սակայն այս կատարեալ իրողութիւն մ'է, զոր ուրիշ անգամ ցոյց տուած ենք, — նոյն իսկ յոյն բնագրի համեմատութիւններովն՝ երուսաղէմեան օրինակի հետ, — Տէր-Մովսէսեանի մի քանի գահավէժ ենթադրութեանց հակառակ: Փոքր Սոկրատայ խմբագրութեան մէջ մէկէն աւելի յետնութեան յայտարար նշաններ կան, որք կ'անցնին անդր քան զանդր յոյն պատմագրի ժամանակը, և Զ դարէն իսկ վար կ'իջնեն, որով իրաւամբ կարծել կու տայ մեզ, որ այդ դարէն վերջ իսկ նորանոր յաւելուածներ և փոփոխութիւններ կրած ըլլայ, երկրորդ անգամ: Ինչպէս ըսի, յօդուածս չի ներեր ինձ մանրամասնութեանց իջնել. բայց այս և հետեւեալ համառօտ դիտողութիւնքս

խակ՝ ըստ բաւականին կ'ապացուցանեն, թէ առուգիւ Փոքրն եղած է հետեւող Մեծ Սոկրատայ։ Օրինակի աղագաւ, նախ որ մեղսաւէր թանիի բացատրութիւնն (յէջ 742) որ Սրբոյ Ջատկի կանոնէն (տես ԳՋ Հարց) և Հանգատեան (ԳԿ Հարց) շարականներէն առնուած են։ Բ. ընդարձակ Սեղբեստրոսի Վարուց յառաջաբանի մի մասն, որ աչքի զարնող կերպով Փոքր Սոկրատի պատմութեան յառաջաբանին մէջ ներմուծուած է. այսպէս նաեւ սորա վերջաբանին մէջ՝ խմբագրին առ Ներսէս կամսարական ուղղեալ ուղերձն, որ Սոկրատի վերջաբանին հետ խառնուած և մէջ բերուած է՝ անյարմար և բռնադատ կերպով։ Գ. Փոքր Սոկրատայ օրինակներէն ոմանց վերջը Քաղկեդոնի ժողովքին դէմ հաւաքած մ'այլ կայ, Թէոդոսի և Անաստաս կայսերաց խառնափնդոր արարուածներով։ Դ. Փոքր Սոկրատայ խմբագիրն՝ երբեք յոյն բնագիրն իր առջեւ ունեցած և գործածած չերեւիր, որուն միայն հետեւող է Մեծին թարգմանիչը՝ քայլ առ քայլ և բառ առ բառ, որուն համար և եղած է յունաբան։ Ե. Փոքր Սոկրատայ խմբագիրն՝ նոյն կերպով օգտուած է Սեղբեստրոսի ընդարձակ Վարքէն, ինչպէս Մեծ Սոկրատի պատմութենէն. մինչդեռ սորա, այսինքն՝ Մեծ Սոկրատի թարգմանչին, բնաւ ծանօթ չերեւիր Սեղբեստրոսի Վարքը, և կամ այն հակիրճ յիշատակութեամբ միայն, զոր բերած է յոյն բնագիրն։ Զ. Փոքր Սոկրատայ խմբագիրն յաճախ և կուրօրէն հետեւած է Մեծի նոյն իսկ գրչագրական աղաւաղութեանց և խանգարուած ձեւերուն, թէ ըԱայ շարաբանութեանց և թէ յատուկ անուանց մէջ, և ուր կրճատուած կէտերն՝ ինքն ևս կրճատեր է, մինչդեռ Մեծն ընդհակառակն միշտ յունին համաձայն կ'ընթանայ, բացառութիւնք խիստ քիչ են. և այս իսկ յայտնի նշան մ'է առաջնոյն յետնութեան։

Մեր համառօտիւ մէջ բերած այս փաստերս՝ սոսկ ենթադրութիւններ չեն, այլ առանձնաբար Մեծ և Փոքր Սոկրատներու վրայ եղած լուրջ համեմատութեանց իբրեւ հաւաստի եզրակացութիւններ, որոց ստուգութեան վրայ Նորայր ինքնին պիտի չտարակուսի անշուշտ, եթէ առանց պաշտպանելու Մեծ Սոկրատի երուսաղէմեան օրինակի կեղակարծ յիշատակարանի հեղինակութենէն, ինչպէս նաեւ Էջմիածնում կատարուած ամենադաւաղ հրատարակութենէն՝ ուշի ուշով իրարու հետ համեմատէ երկու թարգմանութիւնները ընդ բնագրին։ Մենք կարող էինք իբրեւ ընդհանուր ճշմարտութիւններ արտայայտած այդ կէտերէն իւրաքանչիւրին՝ բազմաթիւ դրա-

կան օրինակներ մէջ բերել. սակայն այսու մեր առաջադրեալ նիւթէն խոտորած պիտի լինէինք. ուստի ուրիշ պատեհի թողլով զայն, այժմ երկու բան միայն կ'ուզենք այս տեղ ակներեւ ընել համեմատութեանց ձեռքով. Ա. թէ ինչպէս Փոքր Սոկրատն՝ երբ Մեծէն բառ առ բառ հատուածներ կ'ընդօրինակէ, կը շեղի իւր սովորական ոճէն և լեզուէն, և, հանգոյն նմին յունաբան կը դառնայ. իսկ ուր ընդհակառակն Մեծ Սոկրատի սահմանէն և պատմողական կարգէն զատուած է, այնուհետեւ յունաբանութեան հետք ինչ չի ցուցաներ բնաւ։ Բ. թէ Մեծ Սոկրատն՝ ընդհակառակն՝ թէ՛ ի մերձաւորութեան և թէ փոքրին հետ ունեցած հեռաւոր յարաբերութեանց մէջ միշտ նոյն ոճը և նոյն լեզուն պահած է, և միեւնոյն յունաբանութիւններն ի վար արկած։ Առաջին կէտին օրինակ ըլլայ Ոսկեբերանի վարքէն հետեւեալ հատուածն, յէջ 493։

ՄԵԾ ՍՈԿՐ.

«Եւ վասն զի երեւելի էր այրս, յորոց եթող ի բանից, և յորոց ի բազում դժնդակս զյանդիմանութիւն արար, արժանիս համարիմ ոչ լռել որ քան նմայն էին պատահեալքն. այլ որքան ժամանակի պատմութիւնս է վարկանելի՝ ասել, եթէ ուստի՞ էր, և կամ յորո՞ց, և ո՞րքան եկն ի վերակացութիւն եպիսկոպոսութեան, և զիարդ դարձեալ որոշեցաւ, և ո՛րպէս յետ մահուանն պատուեցաւ առաւել քան ի կենդանութեան»։

ՓՈՔՐ. ՍՈԿՐ.

«Էր վասն զի երեւելի էր (և յերեւելեաց էր Յոհան կոչեցեալն ի հայրապետութիւն կոստանդնուպոլսի) յորոց եթող ի բանից, և յորոց ի բազում դժնդակս զյանդիմանութիւն արար, արժանիս համարիմ ոչ լռել, այլ ասել որ քան նմայն էին պատահեալքն, ոչ որքան են, այլ որքան ժամանակն պատմութեանս է վար կանելի. եթէ ուստի՞ էր և կամ յորո՞ց և ո՞րքան (յայս յառաջադիմութիւն) եկն ի վերակացութիւն բազում եպիսկոպոսաց, և զիա՞րդ դարձեալ որոշեցաւ, և ո՞րպէս յետ մահուանն պատուեցաւ յուէտ (յամենայն երկրի, և ո՛րքան նա փորձանս կրեաց ի մախողաց և յապերասանից)»։

Լ.

Դիտելու է որ Նոտրագրուած բացատրութիւններն յատուկ չեն Փոքր Սոկրատայ թարգմանչին, այլ Մեծին միայն. իսկ փակագծի մէջ առնուած առաջին և երկրորդ յաւելուածներն՝ որ մի և նոյն իրի, այն է՝ եպիսկոպոսապետութեան, կրկնաբանութիւնք են, յայտնապէս ցոյց կու տան, թէ Փոքր Սոկրատի խմբագիրն եղած է յարատող Մեծին. ուրիշ կերպ չէ կարող լինել:

Դնենք օրինակ մ'այլ նկատմամբ երգին երից սրբասացութեանց, զոր Սոկրատ՝ Յովհ. Ոսկեբերանէն հաստատուած կ'աւանդէ ընդդէմ Արիանոսաց, երգել երեքս յաւուրն ի հրապարակամիջի. իսկ Փոքր Սոկրատի խմբագիրը՝ Մեծի սահմանէն դուրս ելնելով իւր ժամանակի և եկեղեցւոյ սովորութեան համեմատ այլակերպած է զայն և հայացուցած:

ՄԵԾ ՍՈԿՐ.	ՓՈՔՐ ՍՈԿՐ.
Յէջ 323–25. « Արիանոսքն՝ որպէս ասացաք՝ արտաքոյ քաղաքին զժողովսն առնէին: Ապա իբրև իւրաքանչիւր շաբաթուցն աւուրք հասանէին, ասեմ զորս յայնժամ շաբաթու և կիւրակէի, յորս հաւաքմունք ըստ եկեղեցեացն սովորութեան լինէին, նոքա ներքոյ դրանց քաղաքին ի սրահսն հաւաքեալք և աւրհնութիւնս ընդդիմաձայնս ըստ Արիանոսացն կարծեաց յարդարեալք ունէին կամաւ. և զայս առնէին բազում մասին գիշերոյն: Իսկ յառաւօտին զնոյնպիսիս ընդդէմ ընդ մէջ քաղաքին ելանէին ընդ դրունսն, և ի տեղիս ուրանուր ժողովէին՝ հասանէին: Վասն զի և հայհոյութիւնս և հակառակութիւնս ընդդէմ խորհրդոցն համագոյութեանն առնելով ոչ	« Ի վերայ այսոցիկ աճեցոյց (Ոսկեբերան) և բազում օրհներգութիւնս և աղօթս ի գիշերային փառաբանութեան՝ ըստ խորհրդածութեան տօնից, և կիւրակէի և շաբաթու, ըստ համագոյութեան հաւատոյ ընդդէմ հերետիկոսացն, մանաւանդ Արիանոսաց, որ նախկին իսկ ունէին առնել ընդդէմ ուղղոց. զգիշերային օրհնութիւնս հնչեցուցանէին ի դուրս ի լսելիս բազմաց, զի այնու կարասցեն որսալ զպարզամիտսն զնոյն և յառաւօտս զհակառակս համագոյ Երրորդութեան, որ մին քան զմին նուազ առնէին յորհնութիւնսն Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն Սրբոյ, բարձր ձայնիւ:

ՄԵԾ. ՍՈԿՐ.

դադարէին․ քանզի բազում անգամ և այսպիսի աւրհնութիւն առէին․ Ո՞ւր են ոյք ասեն զերեան մին զաւրութիւն:

Յայնժամ երկուցեալ Յովհաննու, զի մի ոք ի պարզագունիցն յայսպիսի աւրհնութեանց արտաքս քարշեսցի յեկեղեցւոյն, ընդդէմ նոցա կարգէր զորս (զօրս) իւրոյ ժողովրդեան, որպէս զի արգելուք և նոքա ի գիշերիման աւրհնութիւնս պարապելով, չիջուսցեն զնոցա զոր առ այս փոյթն, և հաստատուն զընտանիսն առ իւրեանց հաւատս յարդարեսցեն, և ոչ մոլորեսցին յԱրիանոսացն: Այդ գիտումն Յովհաննու լինէր քաղցր, և խռովութեամբք և վշտաւք զվախճանն ընկալաւ: Քանզի իբրև պայծառագոյնքս այսոքիկ համագոյութեանն աւրհնութիւնքս՝ ի գիշերայինսն աւրհնաբանութիւնս ցուցանէին․ քանզի յարդարեալ լինէին խաչք արծաթիք, բերելով և լուցմունս ի մոմեայ ջահուց, թագուհւոյն Եւդոքսեայ տուեալ՝ զոր յայսոսիկ վզենակն» (յ․ δαπάνην = ծախս):

ՓՈՔՐ ՍՈԿՐ.

Յայնժամ երկուցեալ Յոհաննու, զի մի ոք այսպիսի օրհնութեանց արտաքս քարշեսցի յեկեղեցւոյն ի պարզամտացն կամ ի դիւրահաւանիցն, ընդդէմ նոցա կարգէր զօրս փառաբանիչս ամենասուրբ Երրորդութեան միոյ Աստուածութեան և փառաց և զօրութեան, որպէս զի արգելուք և նոքա գիշերային օրհնութեամբք օրհնեսցեն զԱստուած, և չիջուսցեն զնոցա հայհոյող օրհնութիւնսն, և զընտանիս հաւատոյ պահեսցեն ի մոլորութենէ աղանդոյ ասոյդ փառաբանութեամբքն, որ ի Հայր և յՈրդի և ի Հոգին Սուրբ: Այս գիտումն էր բարի, և օգուտ արգելու: Քանզի պայծառագոյն սրբասացութեանն համագոյ Երրորդութեան ի գիշերայինսն լսելեայ օրհնութիւնս, յարդարեալ խաչիւք և անուշահոտ խնկովք մոմեղինովք և ջահիւք շրջելով ընդ քաղաքն օրհնէին զԱստուած, և զամենեցուն լսողացն միտս շարժէին ի բարեբանութիւն ամենասուրբ Երրորդութեան, և ընդ առաւօտս սրբասացութիւն Երրորդութեան՝ Որդւոյ ընծայեցուցանէին, քաղցրաձայն եր-

ՄԵԾ. ՍՈԿՐ.	ՓՈՔՐ ՍՈԿՐ.
	գով՝ Սուրբ Աստուած ասելով, սուրբ և հզօր, սուրբ և անմահ որ խաչեցար վասն մեր, ողորմեա մեզ»։

Այս համեմատութենէս աչներեւ կը տեսնուի նախ Մեծ Սոկրատայ ամփոփական ոճի և յունաբանութեան պահպանումը, և Փոքրին անկէ զգալի կերպով խոտորիլն. Բ. Փոքր Սոկրատն իր պատմածին երբեք հիմն ունի Մեծ Սոկրատը, ինչպէս ցոյց կու տան սա անդ բառացի նմանութիւններն։ Այո՛, սորա խմբագիրն հայերէնը միայն իր դիմաց ունեցեր է, երբեք հնագոյն թարգմանութիւն, յոյն բնագիրն անոր բոլորովին անծանօթ է, վասն զի նորա սասծներու մի մասն հայերէնի շարադրութեան վրայ յերիւրուած է, իսկ մեծագոյն մասն մ'ալ քմահաճոյ մեկնութիւններ են նորանոր յաւելուածներով, հակառակ յոյն բնագրին, ինչպէս որ բաղդատելով առանձնաբար տուեցինք։ Հակառակ կարծիքն՝ ինձ մեծ զարմանք կը պատճառէ. վասն զի մեծ անտեղութիւն է, ըստ իս, ենթադրել որ Մեծ Սոկրատայ թարգմանիչն՝ Փոքրին հետեւելով, ի նմին ժամանակի կարող եղած լինի սորա աւանդածը, — Սուրբ Աստուածի մասին, — դուրս թողուլ, և բոլորովին յոյն բնագրին համաձայնիլ. և այս իսկ է զարմանք, երբ այդ խնդիրն՝ իր ազգային եկեղեցւոյ մէջ երբեք հաւատոյ դաւանութիւն նկատուած էր։ Արդ, այսպիսի չօշափելի փաստեր կը տեսնուին նաեւ հարիւրաւոր ուրիշ տեղերում. և այս պատճառաւ է, որ ես կ'ընտրեմ հերքել Սոկրատայ թարգմանութեան ժամանակը գծող կեղակարծ յիշատակարանի վաւերականութիւնը, քան թէ Մեծ Սոկրատի թարգմանութեան հնութիւնը։

Ըսած եմ երբեմն, և այժմ նոյնը կը կրկնեմ, թէ Մեծ Սոկրատայ թարգմանութիւնն իր դժուարահասկանալի յունաբանութեամբ հանդերձ՝ չէր այնպէս, որ ինչ է այսօր. նա յոյժ այլանդակուած է զանազան պատճառներով, որոնք թէպէտեւ բոլորովին մեզ յայտնի չեն, սակայն և այնպէս յայտնաքարոզ վկայներ են նորա հնութեան։ Արդեօք օր մի պիտի գտնուի՞ աւելի հին և աւելի կատարեալ օրինակ մի, որով ապացուցուի մեր ենթադրութիւնը, ինչպէս Աբրահամու

թղթով լեռլին կը հաստատուին այսօր Փոքր Սոկրատի գրչագիր օրինակներու անհագին խանգարմունքը։ Դժուար է այս, բայց և ամենահաւանական։

Ի դէպս, կարեւոր կը համարիմ ծանուցանել այն ուրախալի անակնկալն, որ յօգուածս գրած ժամանակ ինձ հանդիպեցաւ։ Վանացս գրչագրաց Ցուցակն աչքէ անցընելով, գիտեցի որ Սոկրատայ օրինակներէն միայն[1] համար կայ այս անճիշդ, բայց բարեբաղդ դիտողութիւնս․ այսինքն թէ, առաջին էջը միայն՝ որ տարբեր գրչով գրուած է, կը համաձայնի Ա օրինակին, իսկ մնացեալն ամբողջապէս աննման է՝ ոչ միայն առոր, այլ և յոյն բնագրին։ Հետաքրքրաբար ուզեցի եղելութիւնն իմանալ․ և բաղդատելով Տէր Մովսիսեանի հրատարակութեան հետ, տեսայ որ դա Մեծ Սոկրատն է եղեր, որուն առաջին երեք գլուխներն ինկած լինելով, անծանօթ ձեռք մի Փոքր Սոկրատի կցկտուր հատուածներով ուզած է լրացնել։ Դժբաղդաբար օրինակս կիսէն աւելի պակասաւոր է․ այսինքն է, Բ գրքի ԼԴ գլխէն մինչեւ վերջը։ Սակայն այսու բաղդաւոր է, որ կը լրացնէ Էջմիածնի օրինակի պակասը, և կ'ուղղէ ինչ ինչ թերութիւնները։ Գրչագիրս բաղդատելով Էջմիածնի և Երուսաղեմի օրինակներուն հետ, տեսանք որ առաջնոյն համաձայն կ'ընթանայ ընդհանրապէս, բացառութիւնները սակաւ են։ — Այս ընդհանուր երեւոյթէս կարող ենք եզրակացնել, որ գրչագիրս կամ ընդօրինակուած է Էջմիածնի օրինակէն, բայց երբ սորա Գ—Զ գլուխներն դեռ ինկած չէին, և կամ լաւ եւս այն խմբին վերաբերեալ մի ուրիշ օրինակէ, որ համեմատութեամբ զերծ էր Էջմիածնի օրինակի անհագին սխալագրութիւններէն։ Յամենայն դէպս, եթէ մէկ կողմէն այս գրչագրիս ունեցած սակաւաթիւ տարբերութիւններն և ուղղագրութիւններն միացուին Երուսաղէմեան օրինակի ուղղագրութեանց հետ, և միւս կողմէն այլ սրբագրուին Տէր—Մովսիսեանի տպագրական խոշոր սխալներն և սխալեալ ուղղագրութիւններն, Մեծ Սոկրատայ բնագիրն բատ բաւականին վերակազմուած կ'ըլլայ։ Այս բանս թողլով ուրիշ առթի, մենք կը փափաքէինք, որ Սոկրատայ օրինակներ ստա-

1. Մատենադարանիս ցուցակին համեմատ Բ օրինակն է այս, որ կը կրէ 1006 թիւը։ Ձեռագիրս յիշատակ է Խաչիկեան պարոն Յարութեան ի Նոր Ջուղայէ, յամին 1799։ Ձեռագիրս նօտրագիր է, Եւսեբիոսի եկեղեցական պատմութեան հետ կազմուած, որ միեւնոյն գրչով գրուած է։

ցող գրատուններին, — Ըլլայ հասարակաց, Ըլլայ մասնական, — Հաճրին բաղդատել զանոնք Էջմիածնում եղած հրատարակութեան հետ, որով թերևս Մեծ Սոկրատայ ուրիշ և աւելի կատարեալ օրինակներ ևս յայտնուին, որոնք պիտի կարենան մեծ լոյս սփռել թարգմանութեանս հնութեան վրայ: Հին Ճառընտիրներու և Հաւաքմանց մէջ ևս կան անտարակոյս Մեծ Սոկրատէն հատուածներ. սոցա բաղդատութիւնք ևս մեծապէս նպաստամատոյց կարող են լինել անտարակոյս:

Կնիք բանիցս. մենք Մ. Խորենացւոյ պատմութեան մէջ մէկէն աւելի տեղեր կը գտնենք Սոկրատէն. այսինքն են՝ Աբիասի մոլորութեան, Վրաց դարձի պատմութեան, Կոստանդիանոսի և Կ. Պոլսի հիմնաւուրց տրտրուածներուն, Սեղբեստրոսի, Եփեսոսի ժողովոյն, Լիկիանոսի, Թէոդոսի և այլ բազում իրաց վերաբերեալ: Արդ, եթէ Սոկրատայ թարգմանութիւնն, ինչպէս ցոյց կու տայ Աբրահամ Մամիկոնէից եպիսկոպոսի թուղթն, եղած է Ե դարու վերջին քառորդին, ապա ուրեմն կարելի է որ Մովսէս անկէ ուղղակի իսկ օգտուած Ըլլայ, ինչպէս նաև Մեծ Սեղբեստրոսի Վարուց թարգմանութենէ մի[1]:

1. Ի վերջ քննադատութեանս ինչպէս ծանուցած ենք Բազմավէպի ընթերցողաց, սոյն հետ Աբրահամու թուղթն ևս առանձին գրքոյկով կը հրատարակենք, նշանակելով առաւել լուսանցքի վրայ Փիլոքսենոսի թղթի, այսպէս նաև Սոկրատայ տարբերութիւնները, վասնզի գրատան օրինակաց համաձայն. Էջմիածնին պղէն ծանօթ են:

ԹՈՒՂԹ

ԱԲՐԱՀԱՄՈՒ ՄԱՄԻԿՈՆԷԻՑ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ

ԱՌ ՎԱՉԱԳԱՆ ԱՐՔԱՅ ԱՂՈՒԱՆԻՑ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՎԱՍՆ ԺՈՂՈՎՈՑՆ ԵՓԵՍՈՍԻ

ՈՐ ԵՂԵՒ Ի ԺԱՄԱՆԱԿՍ ԹԷՈԴՈՍԻ ՓՈՔՐՈՒ ՎԱՍՆ ԱՄԲԱՐՇՏԻՆ ՆԵՍՏՈՐԻ*

Թուղթս հրատարակած ժամանակ, կարելի էր դնել առընթեր առանձինն նաև Փիլոքսենոսի բնագիրը. բայց որովհետև սա, — բաց ի յառաջաբանէն և վերջաբանէն, — ընդհանրապէս նոյն է առաջնոյն հետ, այս պատճառաւ խել լաւ համարեցայ միայար հրատարակել զայն, արտատպելով սոյն խորագրի ներքև նախ Փիլոքսենի յառաջաբանը, որ կը պակսի Աբրահամու թղթին մէջ. իսկ մնացածին միայն տարբերութիւնները նշանակել ի ստորև թղթոյն Աբրահամու՝ Փ մենատառիւ, զանազանելու համար Աբրահամու թղթի միւս երկու օրինակաց, այս ինքն են, է Հաւաքման բանից նախնեաց և Բ ծառընտրի տարբերութիւններէն, որք պիտի նշանակուին Է՛ և Բծ մենատառիւք:

Ստորագրութիւն իրացս եղելոյ՝ յորոց պահանջեցեր յինէն, ո՛վ սիրելի եղբայր, և նախանձաւոր ուղղափառութեան հաւատոց, զի ապրեսցիս ի հաղորդութենէ ուրացողաց ճշմարիտ հաւատոյն. և որք անգիտանան, ծանիցեն՝ որպէս թէ խորշեսցին ի նոցանէ նմանապէս կորնչել ըստ Պաւղոսի գրեցելոցն, թէ ո՛չ միայն որ գործիցենն, այլ և որ կամակից լինին գործողաց, տացեն զնոյն վրէժս

* Փիլոքսենոսի վերնագիրն արդէն յիշած եմ ներածութեանս մէջ. ուստի աւելորդ համարեցայ վերստին դնել հոս:

դատաստանի. քանզի որ առեն զամբարշտութիւն և զեղծագործութիւն, նա՛ և զամբարշտեալսն և զպղծագործսն թշնամի և ատելի համարեսցին. յիշելով զդաւթայն. Զատելիս քո, Տէր, ատեցի, և ի վերայ թշնամեաց քոց մաշեցայ:

Արդ, ինձ՝ պատմութիւն որ առաջի կայ անցանել բանիւ, նախ Աստուծոյ ահագին սպառնալիք դատաստանին գործեցին յորդորումն, և զի մի պարտաւորեցայց թագուցանել ի քումմէ սիրոյդ՝ առուգապէս կամեցողէդ՝ ճանաչել զճշմարտութիւն իրացդ: Երկրորդ անգամ՝ զի ոմանց պարտութիւն և լեզուաց յանդգնութիւն, որք ո՛չ երկնչին զչարն բարի ասելով, և ո՛չ զվայն ճանաչել, զխաւարն լոյս դնելով և զդառն՝ քաղցր, զի ըմբռնեսցին յանհրաժեշտ պատուհասէն՝ յԱստուծոյ բարկութենէն: Երրորդ անգամ՝ զի որ յիմարաբարն առնեն պատասխանի՝ թէ յառաջ ժամանակաւք, և անգիտանամք զգործեցեալն, միանգամայն և զգործողսն, վասն այնորիկ անպարտ եմք ի մեղաց, թէպէտ և հաղորդիմք յանդիմանեալ կշտամբիցն. և ծանիցեն զկորուստ անձանց՝ յայնպիսի ընդունայնաբան պատասխանւոյն: Եւ ինձ առ այսոքիւք ոչինչ են դժուարագին խնդիրք ցուցման. քանզի բաւական են լոկ միայն ամբարշտական գործոց եղելոց պատմութիւնք, իւրաքանչիւր ումեք առաջի կացուցանել զգիտութիւն ճշմարտութեան, յորում եթէ սուղ ինչ ճանաչել զաստուածպաշտութեանն, և զջերմութիւն նուազ գիտութեան Քրիստոսի հաւատոցն կացցէ, ծանուցանել վաղվաղակի. զի թէպէտ և անգիտութեամբ երբեք ընդ այնպիսի հայհոյչացն ի հաղորդութիւն եկեալ, այնուհետև իբրև ի միջոյ հրոյ ի բաց վազեսցեն՝ զնոսա նզովելով, և ընդ խաչահանուսն փրկչին Քրիստոսի գրելով: Քանզի յաղագս այնպիսեացն Պաւղոս՝ առաքեալն Քրիստոսի՝ յառաջագոյն մարգարէացեալ ասաց. Վերստին ի խաչ հանեն զորդին Աստուծոյ, և դարձեալ խայտառակեն. այսինքն՝ զհաւատս նորա կործանել: Իսկ եթէ ոք ապականեալ միտս և անփորձս ի հաւատս ո՛չ միայն պատմեալք, բաւական լիցի ածել զայնպիսին ի գիտութիւն ճշմարտութեան, և յամբարշտացն ի բաց զատանել:

Բայց, ապա այսուհետև ի խոստացեալն եկեսցուք, յորում և դու ինձ կամակից լինելով՝ ջերմագոյն և անզբաւս զլսելիսդ մատուցանես. զի կարասցես զիրացս զճշմարտութիւն ընտրել, և զիս անմեղադիր ի պարտեաց առնել, եթէ անգիտանալ ինձ թուեսցին՝ միւսանգամ ի ձեռն բանիցս կամ գրոց անդանդաղաբար հարցանել. վասն զի քեզ կարի զգուշալի և մեզ ո՛չինչ դանդաղելի, զիմաստասէր հարցուածս քոյ աստուածասէր մտացդ բժշկել:

Արդ * այս ինչ է, զոր հանդերձեալս[1] եմ պատմել: Նեստորիոս ոմն անուն, եղեալ եպիսկոպոսապետ[2] Կոստանդնուպոլսի՝ ի ժամանակս բարեպաշտ[3] թագաւորին Թէոդոսի, զոր սնուցանէր եկեղեցի, և մեծապէս փառաւք ընդ ամենայն աշխարհս[4] անուանի գործէր: Սա, որ մինչդեռ ժամանակաւք զիշխանութիւն քահանայապետութեան[5] առեալ, և սիրելի ամենայն մեծամեծացն եղեալ, մինչև նմին իսկ թագաւորին յառաջին դասս բարեկամացն կարգել. և ոչ ինչ թիւրութիւն[6] երևեցուցեալ[7] ի վարդապետութեան ուսման հաւատոյ եկեղեցւոյ[8]: Բայց զի[9] յղացեալ ունէր յինքեան[10] զամպարշտութեան ազանդոյն[11] ծնունդ, զՊաւղոսի Սամոսատացւոյ զսերմն ընկալեալ յերկուց ապականիչ գայլոց հաւտին Քրիստոսի[12] ի Թեոդորիտեանց[13] սուտանուն եպիսկոպոսաց կոչեցելոց, առ սակաւ սակաւ սկսաւ ի լսելիս ժողովրդեանն արկանել ի ծածուկ[14]: Քանզի չև ևս կարծէր զչար զառաջարկութիւն գործոյն իւրոյ կատարել և ի գլուխ հանել[15]: Իսկ յորժամ բանացեալ[16] զաւրացաւ, զմտաւ ածեալ եթէ[17] յոր[18] ինչ ձեռնարկիցէ՝ բաւական կարծելով զանձն՝[19] զգործն ի գլուխ հանել, այնուհետև զաւրացութիւն ճշմարիտ հաւատոյն՝ իւրով ժանդաբուխ[20]

* Ասկէ կը սկսի Աբրահամու խորագրուած թուղթն, և բառ նիւթոց և պատմական ընթացից գէթ համաձայն կ'ընթանայ Փիլոքսենոսի, ի բաց առեալ շարաբանութեան ամենահաս տարբերութիւնները, զորս պիտի նշանակենք Փ. մենատառիւ:

1. Փ. հանդերձեալ եմ. ԲՃ. հանդերձեալք:
2. Փ. և ԲՃ. եպիսկոպոս:
3. Փ. ճշմարիտ և ուղղափառ. ԲՃ. չունի այս և յաջորդ երկու բառերը:
4. ԲՃ. երկիր:
5. Փ. քահանայութեան:
6. Փ. թերութիւն. ԲՃ. թիւրութիւն:
7. Փ. և ԲՃ. երևեցոյց:
8. Փ և ԲՃ. յուսման վարդապետութեան հաւատոց եկեղեցւոյ:
9. Փ. բայց քանզի. ԲՃ. բայց վասն զի:
10. Փ. չունի:
11. Փ. յաղանդոյ զծնունդն. ԲՃ. զաղանդոյ զծնունդն:
12. Փ. չունի:
13. Փ. ի Թեոդորէ. ԲՃ. ի Թեոդորեանց:
14. Փ. և ԲՃ. ծածկաբար:
15. Փ. կարծէր կարել կատարել զառաջարկութիւն չար խորհրդոյն իւրոյ. ԲՃ. կարծէր ի կարել կատարել զչար զառաջարկութիւն խորհրդոց իւրոց:
16. Փ. և ԲՃ. զաւրացեալ և բանացեալ:
17. Փ. չունի. ԲՃ. զմտաւ ածեալ թէ:
18. Փ. զոր ինչ ձեռնարկեսցէ. ԲՃ. զոր ինչ ձեռնարկիցէ:
19. Փ. զանձն իւր՝ ի գլուխ հանել:
20. Փ. և ԲՃ. ժանդաբուղխ:

և գիտական բանիւքն յայտնապէս առաջի ամենեցուն բառնայր զհայհոյութիւնն:

Յայնժամ մեծապէս սգացեալ սրբոյ[1] եկեղեցւոյ, եթէ[2] զորպիսի պատերազմող[3] հովիւ քրիստոսական հաւտին[4] պատառող և խոխողիչ ոսոյց[5]: Բայց զի[6] միւս ևս այլ աճեցեալ զօրանայր յեկեղեցւոջ[7], որոյ[8] հոգւոյն յառաջգիտութեամբ, զնա[9] պատրաստեալ[10] առ ի պարտութիւն սատանայական ապստամբութեան, Կիւրղոս[11] անուն կոչեցեալ՝ Աղեքսանդրու քաղաքին հայրապետ[12]: Սովաւ[13] եկեղեցւոյ սրբոյ տրտմութիւն և պատերազմ չիջանէր[14]. քանզի ծանուցեալ զնեստորի թիւր վարդապետութիւն, ի նորին[15] իսկ գրեոցն՝ առ սուրբն Կիւրեղ[16]. և նա[17] փութացեալ[18] վշտակից սիրով դադարեցուցանել զնա յամպարիշտ հայհոյութենէն, գրելով առ նա թուղթ[19] ոչ միանգամ, այլ[20] երկիցս[21] և երիցս, և բազում անգամ առնելով զայս: Եւ տեսեալ զնա յամպարշտութիւն եկեալ, ընդդիմակ[22] թուղթս գրելով ուղղափառութեան[23] հաւատոյ, և ամենայն առաջին[24] վարդապետաց սրբոյ եկեղեցւոյ, որոց զժամանակս իւրեանց ուղղափառ հաւատով[24] վարեալք, առ բոլորեցունց վարդապետն Քրիստոս[26] ճշմարիտ խոստովանութեամբ հասին:

Իսկ Կիւրղի[27] ոչ կարացեալ[28] համբերել, զի մի պա-

1. Փ. չունի:
2. Փ. թէ:
3. Փ. և Բձ. պատերազմող և զհովիւ:
4. Բձ. հաւատոյ:
5. Փ. և Բձ. ոսոյց հայհոյիչ բանսարկուին:
6. Փ. վասն զի:
7. Փ. Բձ. յեկեղեցւոջն:
8. Փ. ի սրբոյ հոգւոյն յառաջգիտութենէն:
9. Փ. զաս:
10. Բձ. պատրաստել:
11. Փ. Կիւրեղիոս. Բձ. Կիւրղիոս. Էջ. Կիւրղոս:
12. Փ. Աղեքսանդրացւոց քաղաքին քահանայապետ. Բձ. Աղեքսանդրու քաղաքի քահանայապետ:
13. Բձ. Նովաւ:
14. Փ. և Բձ. շիջաւ:
15. Փ. ի նոյն:
16. Փ. գրեոյ առ իւրն. Բձ. գրեոց առ իւրն Կիւրեղ:
17. Փ. և Կիւրեղ. Բձ. գրէ և սա:
18. Փ. գրէ:
19. Փ. և Բձ. չունին:
20. Փ. և Բձ. որ ոչ:
21. Փ. Բձ. այլ և:
22. Փ. ընդդիմակայ Բձ. ընդդիմակաց (ուղիղ է):
23. Փ. ուղղափառութեան հաւատոյ. Էջ և Բձ. ուղղափառութեան հաւատոց:
24. Փ. և Բձ. ամենեցուն առաջնոց,
25. Փ. ուղղափառութեամբ. Բձ. ուղղափառութեան հաւատովք:
26. Փ. չունի:
27. Փ. Կիւրեղ:
28. Փ. կարաց:

տուժաս ի լութենէն կրեցէ*, դարձեալ գրէ առ Նա [1] խոստացեալս և սաստիկս, զի բերեալ այնու [2] կարասցէ չի-չքացանել [3] զսերմանեալսն ի Նմանէ զչար որոմանց սերմ [4] յամանց լսելիս. և իբրովք բանիւքն կամէր [5] երկոցունց կողմանցն, դեղատուին և դեղառելոցն [6] զփրկութիւն գոր-ծել: Իբրև ոչինչ աւգտեալ [7] ըստ նմանութեան կակուղ [8] բանիցն, Հարկաւորի այնուՀետև գրել առ Նոյն ինքն երա-նելի Թագաւորն Թէոդոս [9] փառն [10] Նեստորի, թէ որպէս արտաքոյ ճշմարիտ Հաւատոյ [11] ուսուցանէ և կործանէ զխոս-տովանութիւն սրբոյ եկեղեցւոյ, և զաւանդութիւն առաջ-նոց Հարցն, ի սկզբանէ սրբոյ եկեղեցւոյ քարոզողաց: Եւ զի մի [12] զսորա Հայհոյութիւնն [13] կարասցեալ ոք՝ յայլմէ լսել կամելով [14], առաջին Համառօտիւք [15] սուղ ինչ [16]: Ո՛չ ասէ պարտ և արժան է զսուրբ կոյսն Մարիամ՝ [17] աստուա-ծածին խոստովանել, այլ մարդածին. և ոչ զխաչեալն՝ Քրիստոս՝ Աստուած, այլ տաճար եղեալ բանին Աստուծոյ. և զԲանն ոչ խոստովանի [18] մարմին եղեալ ըստ աւետա-րանչին աւանդութեանց [19], այլ ի մարմին [20] բնակեալ. այս-պիսքն՝ քրիստոս ի Մարիամայ ծնեցելոյ մարդոյ [21], զուգա-պատիւ զնա կամեցեալ ցուցանել, կամ նուազ [22] ինչ մե-ծագոյն ումն [23] ի սրբոցն և ի Հոգեկիր արանց: Բազում և այլ Հայհոյութիւնս խաւսեցաւ, զորս յորժամ զսորա աղան-դակցացն բան [24] ի մէջ բերցուք [25], պատմեսցուք զբովան-դակն*:

* Փ. կրեալ, տեսանելով զհաւտն գազանակոտոր:

1. Փ. առ Նա այնուհետև:

2. Փ. և Բձ. զանէ այնպէս:

3. Փ. ապրեցուցանել զնա և զսերմ. Բձ. ապրեցուցանել ըզսերմանս:

4. Փ. զսերմանսն. Բձ. զչարութեան սերմն սերմանեալ:

5. Փ. քաղել. Բձ. քաղեալ:

6. Փ. դեղատուին և դեղառուցելոյն. Բձ. դեղատուին և դեղառեցելոցն:

7. Փ. ցոչինչ բռնեալ:

8. Փ. ողոքականն:

9. Փ. և Բձ. չունին:

10. Փ. և Բձ. փառն Նորին Նեստորի:

11. Փ. ճշմարտութեան:

12. Փ. զի մի ոք:

13. Փ. և Բձ. հայհոյութիւնս:

14. Փ. և Բձ. կամեցեալ:

15. Փ. և Բձ. կարճառաւտիւք:

16. Փ. և Բձ. չունին:

17. Փ. և Բձ. Ո՛չ է, ասէ, արժան և պարտ զՄարիամ սուրբ կոյսն:

18. Փ. Բձ. խոստովանեալ:

19. Փ. և Բձ. աւանդութեան:

20. Փ. և Բձ. ի մարմնի:

21. Փ. և Բձ. չունին ենթադրուած բառերը:

22. Փ. նուազեալ:

23. Փ. և Բձ. միում:

24. Փ. և Բձ. զբանս:

25. Բձ. բերիցուք:

* Փ. և Բձ. զբովանդակն, բայց այժմ ի ձեռկալն դիմեցուք:

Արդ՝ վասն զի էր [1] գրեալ սրբոյն Կիւրղի առ Թագաւորն զհամբաւն և զլուր բանիցն խոստովանութեան. ո՛չինչ սակաւ և անդուստ ի քաղաքէն [2] հնչէր ի լսելիս նորա յաղագս թիւր վարդապետութեան, զոր [3] Նեստոր յեկեղեցւոջն քարոզէր. գոչեաց [4] յանդիման զնա, և յառաջագոյն խաւսի ընդ նմա առանձինն բանս իմաստութեան, ըստ որում վայել էր իւրում հեզութեան [5], զի զշարժեալ [6] խռովութիւն [7] նորաձայն բանից վարդապետութեան նորա դադարեցուսցէ, [8] խրատ տալով ամենայն [9] ուղղափառ վարդապետացն զհետ երթալ աւանդութեանց հաւատոյ, ըստ որում նախնիքն ուսուցին [10]: Կարծէր [11] զծփեալ նաւն եկեղեցւոյ՝ յանկարծահաս [12] ալեացն անդէն [13] յառաջին նաւահանգիստն հասուցանել: Եւ չհաւանեալ նորա [14] ի բաց կալ [15] ի մոլոր գիտութենէն, յաղագս մտացն սատանայական ամբարհաւանութեան, հայցէր [16] ի Թագաւորէն ժողովոյ հրաման տալ լինել [17], զի երթեալ արասցէ պատասխանի ամենեցուն, որք ընդդիմացին ի նմանէ ասացելոցն [18]. ի կորովութիւն բանիցն յուսալով, ճարտարութեամբ [19] յաղթել կամելով [20] ճշմարիտ [21] հաւատոցն:

Յայնժամ հրովարտակ արարեալ աստուածասէր [22] Թագաւորն [23] Թէոդոս ամենայն ուրեք առ եպիսկոպոս Նշանաւորս, զի միաբանութեամբ և առանց յապաղելոյ յԵփեսոս հասցեն ամենեքին [24]. զի զաւանդութիւն նախնեաց [25] հարցն՝ զգանձն ճշմարիտ հաւատոյ [26] ուղղափառութեան պահեսցեն: Եւ հրամանն վաղվաղակի կատարէր, և ժողովն

1. Փ. չունի:
2. Փ. ի քաղաքն. Բձ. ի քաղաքին:
3. Փ. Նեստորի՝ զոր. Բձ. զոր Նստոր:
4. Փ. կոչէ:
5. Փ. թագաւորութեան:
6. Փ. շարժեցեալ:
7. Փ. ի նորաձայն բանից նորա վարդապետութեան դադարեցուցէ:
8. Փ. և Բձ զի խրատ:
9. Փ. և Բձ. ամենեցուն:
10. Փ. որում և նախագոյնքն ասացին: Բձ. ըստ որում և նախագոյնքն ուսուցին:
11. Փ. կամէր ծփել:
12. Փ. յանկարծահասեացն:
13. Փ. անդրէն.
14. Փ. սորա:
15. Փ. և Բձ. դառնալ:
16. Փ. հայցէ.
17. Փ. ժողովելոյ հրաման տալոյ լինել:
18. Փ. Բձ. խաւսեցելոցն:
19. Փ. ճշմարտութեանն:
20. Փ. և Բձ. կամեցեալ:
21. Փ. և Բձ. չունին:
22. Փ. աստուածաշնորհ:
23. Փ. և Բձ. թագաւորին:
24. Փ. ամենեքեան յԵփեսոս հասցեն:
25. Փ. և Բձ. նախահարցն:
26. Փ. հաւատոյն՝ զգուշութեամբ պահեսցեն. Բձ. հաւատոյն զգուշութեամբ պահ:

հաստանէր[1] ի ճառեցեալ քաղաքն[2], յիւրաքանչիւր քաղաքէ[3], վկայ լինել ճշմարտութեան, և ընդ ստութեան պատերազմելով. որոյ ժողովոյն[4] գլուխ և առաջնորդ էր երանելին Կիւրեղ[5]: Եւ Նեստոր հրաժարեալ[6] զերթալն և[7] պատասխանի տանել Կիւրղի և բովանդակ ժողովոյն, պատճառ[8] դնելով Թագաւորին զերկիւղ դաւոյ, որպէս թէ դարան գործեալ իցէ նմա միաբանութեամբ ամենեցունց[9], զի սպանցի ի ճանապարհին. որ և ո՛չ ի խորհուրդս ժողովոյն էր[10] անկեալ երբէք: Քանզի կարծեմ խորհրդոյ ծփեցոյ յինքեան[11], յերկուց անպարիշտ մտածութեանց[12], ըմբռնեալ` չշարժէր[13] ի միաբանութիւն ժողովոյն հասանել, և զսերմանեալն ի բազմաց լսելիս զպիղծ հայհոյութիւնն ուրանալ և հնազանդել[14] առաջի ամենեցուն, ո՛չ հաւանէր յաղագս խորխտ և աստուածամարտ կամացն: Եւ պատասխանեացն առաջի կալ[15] կասկածէր, զի մի՛ գուցէ ի պարտութիւն մատնեսցի. քանզի որում նոյն ինքն ճշմարտութիւն[16] ոսոխ[17] է, և բանաւորն անբան լինի: Լուծանէ ապա մեծին Դաւթի փոխանորդն, թագաւորն[18] Թէոդոս, ըզպատրուակեալ կեղծաւորութիւնն, և արքունի զաւրականաւք ի ժողովն պատրաստէր զնա զգուշութեամբ հասուցանել: Եւ[19] չգտեալ այնուհետև պատճառս ինչ, թէպէտ և ո՛չ իւրայովք[20] կամաւք[21] գայ յԷփեսոս: Եւ մտեալ յապարանս իւր որ անդ կային, հրամայեաց զաւրականացն[22] զգուշութեամբ պահել զդուրսն, կարծիս տալով[23] ճշմարիտ լինել ստութեանն[24], զորս Թագաւորն ասաց: Վասն զի

1. Փ. և ԲՃ. հաստանէր փոխթով.
2. Փ. տեղին:
3. Փ. և ԲՃ. տեղւոջէ:
4. Փ. ԲՃ. չունին:
5. Փ. Կիւրեղիոս:
6. Փ. և ԲՃ. հրաժարէր.
7. Փ. և ԲՃ. առ ի:
8. Փ. պատճառ. ԲՃ. պատճառն:
9. Փ. նենգ գործելոյ նմա միաբանութեանն զի:
10. Փ. և ԲՃ. չունին:
11. Փ. կարծէր ի խորհրդոց սրտին ծփեցոյ յինքեան. ԲՃ. կարծեմ ի խորհրդոց սրտին ծփեալ յինքեան:
12. Փ. անբարշտական մտածութեանցն:
13. Փ. ԲՃ. շարժէր:
14. Փ. հայհոյել:
15. Փ. պատասխանիք յառաջ գալ. ԲՃ. պատասխանեացն առաջի կալ:
16. Փ. ճշմարտութեան:
17. Փ. ոսոխն. ԲՃ. ոսոխ:
18. Փ. Լուծանէ ապա թագաւորն և մեծի Դաւթի փոխանակ. ԲՃ. փոխանորդն:
19. Փ. ո՛չ գտեալ:
20. Փ. ԲՃ. իւրովք:
21. Փ. չունի:
22. Փ. չունի:
23. Փ. ԲՃ. կարծեցեալ:
24. Փ. ԲՃ. ստութիւնն:

ոմանք յեպիսկոպոսացն[1] ի կողմանցն արեւելից, որ յառաջագոյն ըմբռնեալն էին ի թիւրութեան[2] բանից նորա, եւ նախապատիւ զմարմնաւոր սիրելութիւնն քան զճշմարտութիւնն արարեալ, որք[3] թուով էին երեսուն եւ երեք, որպէս նոյն ինքն յիշատակարանքն ցուցանեն[4]: Եւ զատուցեալք ի միաբանութենէն Կիւրղի եւ յայլոց ուղղափառ եպիսկոպոսաց՝ առ Նեստոր դիմեն յապարանսն ազգականն շինել նմա կարծեցեալք[5]: Որք յատուածային վճռոյն յառաջագոյն յամենայն ազգականութեանն Աստուծոյ մերկացեալք[6] մարդկային զաւրութեամբ[7] Աստուծոյ զաւրութեանն յաղթել կարծէին[8]. եւ յերկոցունց կողմանցն հաւատոյ յաղագս՝ անհաւատութեանն սաստիկ պատերազմ յուզէր[9]:

Յայնժամ ճշմարտութեանն կողմանն գլխաւորն[10] Կիւրեղ Աղեքսանդրացի, առաքէ առ Նեստոր երիս ոմանս ի պատուաւորաց[11] եպիսկոպոսաց. զի առ միաբանութիւն[12] եկեալ՝ խնդրեսցուք զիրս վասն որոյ[13] ժողովս եղեւ: Եւ Նեստոր[14] պատուիրեալ զաւրացն[15] մի ումեք թողացուցանել ի ներքս մտանել, դարձան անդրէն ոչինչ պատասխանի առեալ[16] զոր ասասցեն առաքողացն: Բայց սակայն հարկաւորեալք լինէին երկրորդ եւ երրորդ անգամ զնոյն առնել, ըստ հրամանի կանոնաց: Բայց երթեալքն[17] յառաջնումն եւ յերկրորդումն առանց պատասխանւոյ դառնային. եւ ելեալ ասէին, եթէ անհնար է ումեք[18] զնա տեսանել: Եւ գիտացեալ ժողովոյն զարհամարհութիւնն եւ զատանայական բանաւորութիւնն[19] Նեստորի, զի եւ բանիւ անգամ ոչ արար արժանի[20] պատասխանւոյ. հրամայեն[21] բե-

1. Փ. որ ի:
2. Փ. ի թիւրութենէ. Բ.Ճ. ի թիւրութենէն:
3. Փ. չունի:
4. Փ. եւ Բ.Ճ. պատմեն:
5. Փ. ազգականացն նմա կամեցեալ շինել:
6. Բ.Ճ. չունի ամբողջ նախադասութիւնը. իսկ Փ. բառն Աստուծոյ միայն չունի:
7. Փ. Բ.Ճ. զաւրութեամբն:
8. Փ. կամէին:
9. Փ. եւ երկոցունց կողմանցն՝ հաւատոյն եւ անհաւատութեանն՝ առ միմեանս սաստիկ պատերազմէին. Բ.Ճ. եւ երկուցունց կողմանցն հաւատոցն յաղագս անհաւատութեանն պատերազմ էր:
10. Փ. ճշմարտութեան կողմն որոյ էր գլուխ:
11. Փ. եւ Բ.Ճ. ի պատուական արանցն:
12. Փ. միաբանութիւնն:
13. Փ. յորոյ յաղագս:
14. Փ. եւ Բ.Ճ. նորա:
15. Փ. եւ Բ.Ճ. զաւրականացն:
16. Փ. առեալք:
17. Փ. երթեալքն որպէս:
18. Փ. թէ ումեք չէ հնար. Բ.Ճ. թէ ոչ հնար է:
19. Փ. բանութիւնն:
20. Փ. արժանի ոչ արար:
21. Փ. ապա հրամայեցին. Բ.Ճ. չունի.

ռել զԹուղԹս[1] Կիւրղի երանելւոյ, զոր առ Նա խրատարար[2] և եղբայրաբար առաքեալ էր. և զնորին իսկ Նեստորի զոր ընդդէմ գրեաց զհայհոյութիւնն[3], և զայլոց ուղղափառաց գրանսն[4] որ վասն Հաւատոյ գրեալ[5] էին: Եւ գտանի Կիւրղին միտքն ամենեցուն. իսկ Նեստորին՝ ընդդէմ նոցա[6] և ամենայն գրոց սրբոց: Յայնժամ ի վերստին[7] զուրն՝ որ մինչև յորոշումն չնչոյ և մարմնոյ անցանէ[8] զբանն Աստուծոյ, կտրեն[9] զնա ընդ մէջ, և զպատիւ քահանայութեանն ի բաց բառնան[10]. և առաքեն յերկոցունց կողմանց[11] ԹուղԹս[12] առ Թագաւորն: Բայց վասնզի ոչ սակաւ[13] կայր ի վերայ ուղղափառաց կողմանցն[14]. քանզի արգելեալք լինէին գրեցեալ թուղթքն ի նոցանէ[15] առ Թագաւորն հասանել. վասն զի որ սիրելիքն էին Նեստորի յարքունիսն, և զեղեալք յաղանդոյ Նորա, Հրաման ետուն զամենայն նաւահանգիստն[16] պահել[17], զի եԹէ[18] գտանիցի[19] ոք՝ Թուղթ ունելով առ Թագաւորն բանիւ ժողովոյն ուղղափառաց[20] և Կիւրղի, ի բաց հանցեն[21] բռնուԹեամբ: իսկ զՆեստորի կողմանն ինքեանք իսկ[22] ԹղԹատարք լինէին առ Թագաւորն, և գրեալքն բազում զովութեամբ լինէին Նեստորին, և Կիւրղին և բովանդակ ժողովոյն՝ բազում պարսաւանաւք. զի խնդիր ոչ[23] այլ ինչ էր Նեստորի աւգնականացն, այլ զի միւսանգամ կարասցեն զնա դարձուցանել ի քաղաքն: Եւ անգիտացեալ Թագաւորին զնենգութիւնն և զչարԹալն Նորա յանդիման ժողովոյն, և զլուծումն Նորա ի քահանայական պատուոյն[24], ի Թշնամու-

1. Փ. զթուղթ երանելւոյն Կիւրղի. Բձ. չունի:
2. Փ. խնամաբար. Բձ. չունի:
3. Փ. զնորուն Նեստորին՝ որ ընդդէմ գրեաց լի բազում հայհոյութեամբ. Բձ. չունի:
4. Փ. զրանս:
5. Փ. գրեալն էին. Բձ. չունի:
6. Փ. ամենեցուն և հակառակ նոցին. Բձ. չունի.
7. Փ. և Բձ. ի վեր առեալ
8. Փ. հատանէ. Բձ. Էջ. հատանէ անցանէ:
9. Փ. կտրէին:
10. Փ. բառնային:
11. Փ. և Բձ. կողմանցն:
12. Փ. թուղթս յԵփեսոսէ:
13. Փ. և Բձ. ոչ դուզնաքեայ:
14. Փ. ուղղափառ կողմանն. Բձ. ուղղափառաց կողմանն:
15. Փ. թուղթք գրեցեալք ի սոցանէ. Բձ. թուղթքն գրեցեալ ի նոցանէ:
16. Փ. նաւահանգիստն. Բձ. նաւահանգիստքն:
17. Փ. և Բձ. պահել, և զամենայն նաւս քննել:
18. Բձ. թէ:
19. Փ. և Բձ. գտցի:
20. Փ. ժողովոյն ուղղափառացն:
21. Փ. հանիցեն:
22. Փ. և Բձ. չունին:
23. Փ. այլ ոչ ինչ:
24. Փ. ի քահանայութենէն. Բձ. ի բազաւորութենէն:

թիւն զանայր Կիւրղի՝ յընթեռնուլ զգրեալսն[1], քանզի էր այսպիսի աւրինակաւ. Եթէ սուրբ և մեծ ժողովս[2] հրամայեցաւ[3] լինել ի ձեռն խնամակալութեանդ վասն խնդրոյն Նեստորի[4], քննեցաք և գտաք զնա[5] խոստովանելով[6] նմանապէս վարդապետաց եկեղեցւոյ, և աւանդութեան առաջնոցն, և հրամանաց սուրբ գրոց[7]. իսկ Կիւրեղ[8] զրպարտող սորա և նախանձաւոր գտաւ[9].

Արաւել զարմանալ պարտ է[10] ընդ ամպարշտութեան[11] ագնականան, զի կամէին զեղծել[12] զհամաշխարհական իրս. զի թէ[13] ոչ ի մարդկանէ, սակայն յԱստուծոյ[14] յայտնեալ լինէր։ Եւ քանզի ո՛չ էր հնար[15] զգործեցեալսն ի[16] վերայ Նեստորի ի գիտութիւն ածել[17] թագաւորին, շնչեալ[18] Հոգւոյն Սրբոյ երանելւոյն Կիւրղի եպիսկոպոսապետին, խորհուրդ իմն[19] ըստ իւրում իմաստութեանն ի կիր[20] արկեալ. եղեգն հերձեալ, չափ զաւազանի ունելով, և գրեալ թուղթ, և ի փորուածին եդեալ պնդէր, և ումեմն իմաստնոյ և յառաքինի երիցանց՝ հանդերձ մուրողի զգեցուցեալ, և զայն ի ձեռն եդեալ՝ առաքէ առ մեծն Դոդմատիոս, որ ի ժամանակին յայնմիկ փայլէր[21] սուրբ Հոգւոյն[2] ճառագայթիւք. որոյ քառասնամեայ ժամանակ[23] ոչ էր[24] փոխեալ զոտս[25] ընդ սեամս խցկան[26] իւրոյ, յորում ինքն բնակէր[27]. բազում և այլ[28] վարս ճգնութեան ունէր յան-

1. Փ. ԲՃ. յընթեռնուլն զգրեալսն։
2. Փ. և ԲՃ. ԷՀ. ժողովս որ։
3. ԲՃ. չունի։
4. Փ. ի ձեռն խնամակալութեանդ լինել յԵփեսոս՝ վասն Նեստորի խնդրոյն. ԲՃ. եղև ի ձեռն խնամակալութենէդ. ԷՀ. վասն խնդրոյն Նեստորի։
5. Փ. ԲՃ. զսա։
6. ԲՃ. խոստովանեալ։
7. Փ. և ԲՃ. գրոց սրբոց։
8. Փ. Կիւրղիս. ԲՃ. զԿիւրեղ։
9. ԲՃ. գտաք։
10. Փ. և ԲՃ. էր։
11. Փ. և ԲՃ. ամբարշտութեանն։
12. ԲՃ. զեղծել։
13. Փ. եթէ։
14. ԲՃ. առ յԱստուծոյ։
15. Փ. և ԲՃ. ոչ հնար կայր։
16. Փ. և ԲՃ. ի ժողովոյն ի վերայ Նեստորի։
17. Փ. և ԲՃ. առնել։
18. Փ. Շնչեալ ի Հոգւոյն սրբոյ Կիւրղի եպիսկոպոսի։ ԲՃ. Շնչեալ ի հոգւոյն սրբոյ երանելւոյն Կիւրղի եպիսկոպոսի. ԷՀ. ի Հոգւոյն սրբոյ։
19. Փ. և ԲՃ. իմն արժանի։
20. Փ. ի միտ արկեալ. ԲՃ. ի միտ արկանել։
21. Փ. և ԲՃ. յաշխարհի փայլէր։
22. Փ. հոգւոյն սրբոյ։
23. Փ. ժամանակս։
24. Փ. չէր։
25. Փ. և ԲՃ. զոտս իւր։
26. Փ. սեամս դրանց խցին. ԲՃ. ընդ դրանն խցկանն։
27. Փ. բնակեալ էր։
28 Փ. և բազում այլ ինչ։

ձին խրում։ Եւ հասեալ երիցուն[1] ի դուրս [2] վանացն, աղաչէր զդռնապանն, զի ազդ արասցէ ծերոյն որպէս թէ[3] ոմն ի տառապելոց կամի տեսանել զքեզ[4]։ Եւ չհաւանեալ դռնապանին զայս առնել[5], ասելով. Ո՞վ[6] Դու, կամ ուստի. ինձ ոչ[7] կարելի է զայդ առնել[8], և քեզ անհընար[9] է զնա տեսանել։ Եւ յոչ թողացուցանել[10] երիցուն աղաչանաց, հարկաւորեալ լինի[11] դռնապանն, և համարձակեալ լինի[12] ասել ծերոյն։ Եւ նա միանգամ[13] ի լսելն՝ հրամայեաց[14] ի ներքս ածել, ծանուցեալ աստուածային շնորհաւքն վասն որոյ եկն[15]։ Եւ նախ ի տեսանելն[16] զնա՝ ասէ. Բարի եկիր, Տէր երէց. և տուեալ նմա կատարել զաղաւթս, վաղվաղակի զգաւազանն եղեգնեայ յինքն խընդրէր[17]. և լուծեալ զկապն, գեղեալ թուղթն արտաքս հանէր[18]։ Եւ ապա ելեալ ի խցկէն[19] փութապէս, զորոյ զկնի[20] գնացեալ եղբայրութեանն, հասանէին[21] ի դուռն[22] քաղաքին։ Եւ հնչեալ[23] մուտ համբաւոյ նորա, շարժէր զամենայն[24] քաղաքն, ելանել[25] ընդառաջ[26] մեծամեծաց մինչև ի[27] փոքունս՝ լապտերաւք և ջահիւք։

Ազդ լինէր[28] թագաւորին զալուստ նորա։ Յայժամ[29] զարհուրեալ մեծաւ[30] տագնապաւ, անկանի[31] յոտս նորա թագաւորն[32], միանգամայն և զենն մաղթելով[33] ուսանել կամեցեալ. Զի՞նչ այնչափ[34] մեծագոյն է, ասէ, ո՞վ կենդանի

1. Փ. նա Բձ. նորա։
2. Փ. դրունս. Բձ. դռանն։
3. Փ. եթէ. Բձ. չունի։
4. Փ. զնա։
5. Փ. առնել զայս։
6. Փ. Ո՞վ ես դու, ասէ. Բձ. Ո՞վ դու, ասէ։
7. Փ. ո՛չ ինչ։
8 Փ. առնել զայդ։
9. Փ. և Բձ. անհնարին։
10. Փ. և Բձ. և ո՛չ թողացուցեալ աղաչանաց երիցուն։
11. Փ. հարկեցեալ լինէր. Բձ. հարկեալ.
12. Փ. և Բձ. համարձակի։
13. Փ. և Բձ. միանգամայն։
14. Փ. հրամայէ փութապէս. Բձ. հրամայեաց փութանակի։
15. Փ. վասն որոյ եկն աստուածային շնորհիւն. Բձ. վասն որոյ եկն աստուածային շնորհաւքն։
16. Փ. և Բձ. չունին։
17. Փ. խնդրեաց։
18. Փ. չունի։
19. Փ. խցկէն։
20. Փ. զհետ։
21. Բձ. հասանէր։
22. Փ. դրունս։
23. Փ. և Բձ. հնչեալ։
24. Փ. շարժեցաւ ամենայն։
25. Փ. ելանէին։
26. Փ. ընդ առաջ նորա։
27. Փ. և Բձ. ցփոքունս։
28. Փ. եղև։
29. Փ., և։
30. Փ. մեծ։
31. Փ. և Բձ. եկեալ անկանի։
32. Փ. չունի։
33. Փ. զեկն նորա մաղթել։
34. Փ. այսչափ. Բձ. այդչափ։

վկայ Քրիստոսի, յորմէ բանադատեալ՝ զայնքան[1] ժամանակաց սահման հարկեցար շլուծանել: Իսկ երանելին ասէ. Ինձէն իսկ[3] իմով գալովս ծանիցես զիրացն[4] տռուելութիւն. զի[5] Քրիստոս վերստին ի հրէական թերահաւատութենէն խաչի, և դու խաղաղութեամբ յաթոռ թագաւորութեանդ[6] նստիս[7]. Նեստորիոս զանկապուտ զանձուն աւանդութիւն ի[8] նախահարցն՝ աւազակաց կամի մատնել[9], փոխանակ պահպանութեան մատնիչ եղեալ, և քո սիրելի. եպիսկոպոսութեան պատուով պերճացեալ՝ գեր ի վերոյ կամի լինել որոց եկեղեցւոյ խոստովանութեան: Եւ որում պարտ էր իբրև հովիւ խնամակալ լինել, այժմ անխնայ կոտորել ձեռնարկէ[10] գայլաբար, ի քո սիրելութիւնդ ապաւինեալ[11], զլի և զանթերի հաւատն չարժել և կիսացուցանել կամեցեալ: Իսկ հեզն և բարեպաշտն Թէոդոս[12] ասէ. Գիտէ տէրն իմ Քրիստոս, զի անգիտանամ զասացեալդ ի ձերմէ[13] սրբութենէդ. բայց ծանո ինձ զճշմարիտն աղաչեմ: Եւ նորա հանեալ զթուղթն մատուցանէր ասելով. Ընթերցիր զայդ, և հասանես[14] ի վերայ ճշմարտապէս: Եւ նորա ընթերցեալ՝ ասէ. Ոչինչ յայսցանէ յիմ գիտութիւն եկն մինչև ցայժմ[15], այլ սորին հակառակն: Զի էր գրեալ արինակ զայս, թէ[16] Սուրբ և մեծ ժողովս, որ յԵփեսոս ըստ[17] հրամանի քում[18] ժողովեցաք, առաքեցաք երիցս անգամ առ Նեստորիոս, զի իւրոց բանիցն խօսեցելոց՝ եկեալ[19] պատասխանի արասցէ. և նորա արհամարհեալ՝[20] և ոչ պատասխանի առնել արժանի վարկաւ[21]: Արդ հարկաւորեալ՝ զգրեալ թուղթսն Նեստորի որ առ Կիւրեղ եպիսկոպոս բերեցաք[22],

1. Փ. զայնչափ. Բձ. զայնդչափ:
2. Փ. կարացեր:
3. Փ. և Բձ. չունին:
4. Փ. և Բձ. զիրացդ:
5. Փ. չունի:
6. Փ. թերէհաւատորենէ:
7. Բձ. նստիցիս:
8. Փ. նախահարցն:
9. Փ. կամի մատնել աւազակաց:
10. Փ. ձեռնարկեալ կոտորէ:
11. Փ. ապաստանեալ. Բձ. ապաստան եղեալ:
12. Փ. և Բձ. չունին:
13. Փ. և Բձ. ի քումմէ:
14. Փ. հասցես ի վերայ ամենայնի. Բձ. հասանես ի վերայ ամենայնի:
15. Փ. և Բձ. ասէ:
16. Փ. և Բձ. եթէ:
17. Փ. որ ըստ:
18. Փ. ձեր. Բձ. ձերում:
19. Փ. եկեալ յատեան:
20. Փ. արհամարհեալ զառաքելովքն. Բձ. արհամարհեալ զառաքեցելովքն:
21. Փ. և ոչ քանիւ անգամ պատասխանի առնելով. Բձ. և ոչ քանիւ անգամ պատասխանի առնել վարկաւ:
22. Փ. հարկաւորապէս գրեցելոյ թղթոյն որ առ Կիւրեղ եպիսկոպոսն. Բձ. ապա հարկաւորապէս զգրեցեալ թուղթն

և ծանուցեալ զամպարշտութիւն վարդապետութեանն նորա, ընդվզեցաք զնա[1], և հեռի յեպիսկոպոսութեան պատուոյն արարաք ի ձեռն Հոգւոյն սրբոյ, որ մինչև յորոշումն[2] չնչոյ[3] և մարմնոյ հատանէ անցանէ. և ի բաց խզեցաք յամենայն եկեղեցական[4] ուխտէ, զոր քո թագաւորութիւնդ[5] հրամայեսցէ լինել արտաքոյ[6] սահմանաց, ոչ միայն յիւրմէ[7] քաղաքէն, այլ և այլոց բազում[8] քաղաքաց, զի մի ապականեալ կորուսցէ զոմանս յանփորձից առ հաւատս իւրոյ չարաբոյն վարդապետութեանն[9]: Զայս լուեալ աստուածասէր Թագաւորին՝ զարմանայր[10], և սրբոյ ծերոյն պատասխանի տանէր. Ո՛չինչ ցայժմ[11] յայտնանէ գիտութիւն եղև ինձ, այլ սորին հակառակն: Եւ փաղփաղակի առաքէ յԵփեսոս[12], զի յերկոցունց կողմանցն առ նա[13] հասցեն ոքք ստուգապէս զգործեցեալսն[14] եկեալ պատմեսցեն: Եւ առաքեն երեք եպիսկոպոսք[15] ի կողմանէ Կիւրղի[16], և երեք եպիսկոպոսք ի կողմանէն[17] Նեստորի[18]. և նոքա[19] գիտէին զՆեստոր ի քահանայական իշխանութենէն արտաքս ընկեցեալ, խորհեցան զայն ինչ[20] հնարել[21] իւրոյ կողման եպիսկոպոսքն, զի անդէն[22] ի քաղաքն դարձուցեն զնա, ի ձեռն հաւանական և քաղցր բանից պատրել կամեցեալք[23] զառաքեալսն ի կողմանէն Կիւրղի[24]: Եւ հասեալք առ Թագաւորն՝ սկսան վասն հաւատոյ հարցանել, եթէ Վասն է՞ր իրիք է վիճումն ժողովոյն, և Կիւրեղ զի՞նչ[25] ընդդիմանայ Նեստորի պատժել[26], զի յորժամ լսիցեն՝ փայթ ընդ փայթ[27],

Նստորի որ առ Կիւրեղ եպիսկոպոսն:

1. Փ. չունի այս խօսքերը:
2. Փ. Բձ. ցորոշումն:
3. Փ. և Բձ. հոգւոյ:
4. Փ. և Բձ. չունին:
5. Փ. և Բձ. Էջ. զոր և քո բարեպաշտութիւնդ:
6. Փ. արտաքս:
7. Փ. և Բձ. իւրոյ:
8. Փ. և Բձ. չունին:
9. Բձ. իւրով չարութեան վարդապետութեամբն.
10. Փ. և Բձ. զարմացեալ:
11. Փ. ո՛չ մինչև ցայժմ. Բձ. սակ, ո՛չ որ ինչ:
12. Փ. առաքեն փաղփաղակի յԵփեսոս:
13. Փ. անդր. Բձ. ի նա:
14. Փ. և Բձ. զգործեցեալսն անդր. Էջ. անդ:
15. Փ. եպիսկոպոս:
16. Փ. ի կողմանէ Կիւրղին:
17. Փ. Բձ. չունին:
18. Փ. ի Նեստորին. Բձ. ի Նստորին:
19. Փ. և Բձ. քանզի:
20. Փ. և Բձ. զամենայն ինչ:
21. Փ. հնարեալ:
22. Փ. և Բձ. անդրէն:
23. Փ. Բձ. կամեցեալ:
24. Փ. ի Կիւրղի կողմանէն. Բձ. Կիւրղի կողմանէն:
25. Փ. զի՛:
26. Փ. զանգիտութիւն պատճառեալք. Բձ. զանգիտութիւն պատճառալ:
27. Փ. և Բձ. ընդ փոյթ:

եթէ [1] և մեք այսպէս հաւատամք, որպէս[2] ժողովն և Կիւրեղ. և Նեստոր[3] այդպէս հաւատայ. և որ ոչ այդպէս հաւատայ և խոստովանի[4], եղիցի նզովեալ[5]: Բայց որ ամենայնի նախատեսն է Հոգին սուրբ[6], ազդէ[7]՝ բանս ի բերան[8] նոցա գտնելով զինչ պարտ և[9] արժան է [10] խօսել: Եւ զայս պատասխանի սկսան առնել[11], եթէ Զմեզ սուրբ[12] և մեծ ժողովն ոչ առաքեաց[13] վասն հաւատոյ վիճման, այլ զհատեալ վճիռն ի վերայ Նեստորի[14] գրով հանդերձ ետուն ցմեզ, զի կայցուք առաջի թագաւորիդ: Եւ զայս առացեալ ընկենուին[15] զգրեալսն առաջի թագաւորին: Եւ յորժամ հրամայեաց ընթեռնուլ, ի[16] վերայ հասեալ տրտմեցաւ վասն բժշկապետին[17] կորստեան. և[18] իբրև զմարդասէր և հեզ[19] ջանայր, եթէ հնար[20] իցէ, ապրեցուցանելոյ: Եւ պատուիրեաց ուրումն[21] ի սիրելի իշխանացն, որում անուն էր Աքողիատիկոս[22], որպէս թէ հնար իցէ հաւանեցուցանել զեկեալ եպիսկոպոսունսն, երթալ աղաչել զսուրբ ժողովն առ ի յընդունել զՆեստոր: Իսկ նա ելեալ յերեսաց թագաւորին սկսաւ իշխանաբար խօսել ընդ նոսա. Երթայք, ասէ[23] խաղաղութիւն արարէք, և զխռովութիւն եկեղեցւոյ[24] ի բաց բարձէք, և զՆեստոր[25] ընկալարուք, զի դարձցի յիւր տեղի. և իւրաքանչիւր ոք զիւր աթոռ և զեկեղեցի հանդարտութեամբ կալցի[26]: Իսկ նոցա պատասխանի տուեալ ասեն. Զոր սուրբ Հոգին կտրեաց և ընկեաց ի բաց[27], ոչ եւս հնար է զնա ումեք կենդանացուցանել[28]: Յանժամ զայրացեալ իշխանն՝ ասէ. Ե-

1. Փ. չունի. Բձ. թէ:
2. Փ. և Բձ. ըստ որում:
3. Բձ. Նստոր:
4. Փ. և Բձ. խոստովանեսցի:
5. Փ. Նզովեալ եղիցի. Բձ. Նզովեալ լիցի:
6. Փ. սուրբ Հոգին:
7. Փ. և Բձ. ազդէ աստուածաւր:
8. Փ. և Բձ. բերանս:
9. Փ. և Բձ. չունին:
10. Փ. և Բձ. էր:
11. Փ. առնելով սկսանին:
12. Փ. ի սուրբ:
13. Փ. Բձ. առաքեցին:
14. Բձ. Նստորի:
15. Փ. Բձ. ընկենուն:
16. Փ. Բձ. և ի վերայ:
17. Փ. Բձ. տրտմեցաւ յոյժ յաղագս բժշկապետեղոյն:
18. Փ. չունի:
19. Փ. Բձ. զհեզ:
20. Փ. Բձ. հնար իցէ:
21. Փ. Բձ. միում:
22. Փ. Աքողատիկոս. Բձ. Աքողոտիկոս:
23. Փ. ասէ. Երթայք:
24. Բձ. եկեղեցեացդ:
25. Բձ. զՆստոր:
26. Փ. ունիցի. Բձ. կալցէ:
27. Փ. Բձ. ի բաց ընկէց:
28. Փ. ոչ ումեք հնար է զնա կեցուցանել:

թէ ոչ Նեստոր[1] դառնայ ի տեղի իւր՝ զկնի երից աւուրց, և ո՛չ իւրաքանչիւր[2] ոք ի ձէնջ դարձցի[3] յիւր տեղի: Եւ մի ոմն ի նոցանէ շարժեալ ի Հոգւոյն սրբոյ ազդմանէ, ասէ. Եթէ դու յետ երից աւուրց ընդ իշխանս ի հրապարակս պերճասցիս, ո՛չ խաչեալն Աստուած է, և ո՛չ մեք նորա եպիսկոպոսք: Եւ նոյնժամայն ի սաստիկ ջերմութենէ ըմբռնեալ, դառնայ ի պաղատն[4] մեծաւ տագնապաւ, ի դրունս[5] մահու հասեալ: Զորմէ լուեալ Թագաւորն[6] յառաւել տրտմութիւն ընկղմեցաւ. և հասեալ առ ոսս եպիսկոպոսին՝ բազում աղաչանաւք մաղթէր, զի մի՛ մինչև ի սպառ պատուհասն եղեալ՝ զսիրելին ի կենցաղոյս բարձցէ[7]: Իսկ նոցա զանարգել զվճիռ պատուհասին տեսեալ[8] ի Հոգւոյն սրբոյ, ասեն. Ո՛վ Թագաւոր, դադարեաց[9] յայդմ խնդրոյ[10], մի[11] գուցէ և դու ըմբռնեսցիս ի պատուհաս յանցանաց նորա[12]: Բայց ըմբռնեալն փութո՛վ[13] վախճանի զկնի երից աւուրց, չարաչար մահուամբ, ըստ ասացելոյ[14] ճշմարիտ եպիսկոպոսին: Եւ զարհուրեալ Թագաւորն՝ առաքեաց գրով հանդերձ[15] ըստ[16] ժողովոյն հրամանի զՆեստոր[17] աքսորել, և Կիւրղի փութապէս գալ յաթոռն իւր, զի տեսեալ զնա[18] ուրախասցի[19], որպէս և եղև իսկ, և բերկրեցան ի միմեանց տեսլենեն[20]: Բայց էր ինչ աստանաւր և[21] յիշատակի ար-

1. Փ. թէ Նեստոր ո՛չ դառնայ. Բձ. եթէ Նստոր ոչ դառնայ:
2. Փ. Բձ. չունին:
3. Փ. դառնայ:
4. Փ. Բձ. յարքունիս:
5. Փ. ի դուրս:
6. Բձ. թագաւորին:
7. Փ. զի մինչև ի մահ պատուհասեսցեն զսիրելին, և ի կենցաղոյս բարձցեն. Բձ. զի մի մինչև ի սպառ պատուհասեալ զսիրելին ի կենցաղոյս բարձցէ:
8. Փ. զանարգելն և զվճիռ պատուհասին ծանուցեալ ի ձեռն. Բձ. զանարգելեալ և զվճիռ պատուհասին ծանուցեալ ի ձեռն:
9. Փ. Բձ. դադարեա:
10. Փ. Բձ. խնդրոյդ:
11. Փ. Բձ. զի մի:
12. Փ. Բձ. նորա յանցանացն:
13. Փ. փութապէս վճարի. Բձ. վախճանիւր:
14. Փ. Բձ. ասելոյ:
15. Փ. Բձ. չունին:
16. Փ. ըստ սուրբ. Բձ. ըստ ամենայն:
17. Բձ. զՆստոր:
18. Փ. Բձ. չունին:
19. Փ. ուրախասցին մեծապէս. Բձ. ուրախասցին փութապէս:
20. Փ. ի միմեանց, և ապարհն խաղաղութեան՝ ըստ հրամանի թագաւորին. Բձ. ի միմեանս և արարին խաղս:
21. Փ. չունի: Բձ. հոս կ'աւարտի, ըսելով. «փառաւորելով զամենասուրբ զԵրրորդութիւնն այժմ և միշտ յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն:»

ժանի, այլ վասն առաջիկային՝ յոր փութամք, այժմ[1] ժամանակի թողցուք՝ եթէ ումեք փափաքելի թուեսցի[2]։

Արդ[3] այսոցիկ այսպէս եղելոց, դառնան յիւրաքանչիւր տեղիս՝ յեպիսկոպոսաց ժողովոյն[4], և զառաջին[5] հաւատս ուղղափառութեան հաստատեն[6], և ամենայն ուրեք եկեղեցիք պայծառացեալք ի ձեռն ճշմարիտ բացափայլ խոստովանութեան հարցն սրբոց[7]. և եկեղեցւոյ մանկունք՝ սուրբ և ամենեքին կաթամբ աստուածային[7] բանիւն սնեալք և աճեցեալք[9] փառազարդեալք շքեղանային, որչափ եկեղեցւոյ պանծն կենդանի էր յաշխարհի բարեպաշտ թագաւորն Թէոդոս. քանզի խրատեալ և վարժեալ էր ուղղադաւան բանիւ հաւատոյ սրբոց հարցն, և ամենայն բարեաւ կարգօք. և * զի բազում են թագաւորին գովասանական բանք, ի բազմաց հռետորից իմաստնոց գրով թողեալ յիշատակ։

1. Փ. յայլում։

2. Փ. թուեսցի զիտել։

3. Փ. Արդ զկնի։

4. Փ. դառնայ իւրաքանչիւր որ յիւր քաղաք ի ժողովելոց եպիսկոպոսացն։

5. Փ. և զառանձինն հաւատ։

6. Փ. վարդապետեն։

7. Փ. «սրբոց», աւանդեալ հաւատն հաստատուրիւն առնոյր։

8. Փ. աստուածայնոյն։

9. Փ. այլ զի առաջի կայր աշխարհի զմեծ և զանմխիթար սուգն տեսանել վասն մեռաց. զկնի սուղ ինչ ժամանակի երանելին Ներսեհ հրաժարեալ ի կենաց՝ առ իւր տէրն հասանէր. զհանգիստն յերկրի փոխարանեալ ժառանգել ըզպսակ ի փառս ամենասուրբ Երրորդութեան Հայր և Որդւոյ և Հոգւոյն սրբոյ, այժմ և միշտ և յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն։ (վերջ Փիլոքսենոսի ընծայուած թղթին)։

* Այս և յաջորդ տողերն, որով կը սկսի Թէոդոսի գովասանութեան Ներմուծումն՝ Աբրահամու թղթին մէջ, յերիւրուած է Սոկրատայ (ըստ Մեծին՝) Ի Արդ, իսկ ըստ Փոքրին՝ ձԽԲ գլխում արուած տեղեկութեան վրայ, բայց աւելի մաքուր շարադրութեամբ. որուն համար և նոտրագրուած խօսքերն այնքան աչքի զարնող կերպով կը տարբերին Սոկրատի յետագայ խօսքերէն. «Եւ բազումք ի վերայ այսպիսի եղելոցս ստեղծանէին թագաւորին բարեբաղդութեան ի գովութիւն պատուի և փառաց»։ Ուստի եթէ Փոքր Սոկրատի խմբագիրն եղած ըլլար բանաքաղ Աբրահամ Մամիկոնեանի թղթի այն մասին, պէտք է որ վերոյիշեալ ենթադրուած տողերն և նոյնութեամբ արտագրած ըլլար անկէ. ապա ուրեմն հետեւութիւնն յայտնի է։ Այս այսպէս ըլլալով հանդերձ՝ զարմանք է տեսնել, որ Փոքր Սոկրատայ խմբագիրն՝ ձԿԱ գըլխում, — ուր կը խօսուի Եփեսոսի ժողովի մասին, — խօսելով Մեծ Սոկրատէն՝ յանկարծ Աբրահամու թղթի առաջին մասէն տեղի մի մէջ բերած է (յէջ

ԹՈՒՂԹ ԱԲՐ.	ՓՈՔՐ ՈՍԿ.

ԹՈՒՂԹ ԱԲՐ.

* Այլ ես զԹադէոսին գովասանութիւն ոչ պաճուճեալ բանիւ, այլ ճշմարտութեամբ զեղեալս Թադէոսին պատմել յօժարիմ. քանզի յուսալ զնորայն զայնքան բարեացն զեղեալսն՝ և ծածկել զնա ոչ սակաւ վարկանիմ, և պատմել՝ չափ մեծ լսողացն: Եւ արդ ի սակաւուց որքան է՝ ձառեմ, զի զամենայն ասել՝ ոչ է հնար, որ յերևելիս և յաներևոյթսն էր զարդարեալ բարի գործովք, ի ծննդենէ մինչև ի վախճան: Եւ զի ի թագաւորականն գահոյս էր ծնեալ և սնեալ փառաւք և պատուով, ոչ ըստ այնմ ունէր զոռոզութիւն կամ ամբարտաւանութիւն. այլ էր բարձր խորհրդովք՝ առ վայ-

ՓՈՔՐ ՈՍԿ.

Բայց ես ոչ զԹադէոսին ստեղծական պաճուճեալ բանիւ[1] զգերազանցութիւնն կամիմ ասել, որոյ գովութիւնն ո՛չ ի մարդկանէ միայն էր, այլ և յԱստուծոյ: Վասն որոյ ես պարզ բանիւ և[2] ճշմարտութեամբ զեղեալսն Թադէոսին յիշատակել յօժարիմ, զի յսել զայնքան զնորա բարեացն զեղեցկութն որ յետ մերն ոչ սակաւ զնաս[3] վարկանիցի[4]. և պատմել՝ չափ մեծ է լսողացն: Եւ արդ սակաւուց ո՛րքան է ձառեսցուք[5], ոչ զամենայն ասել, զի ո՛չ է հնար՛ որ յերևելիս և յաներևոյթս էր յարդարեալ բարի գործովք, ի ծնընդենէն մինչև ցվախճան. և զի ի թագաւորութեան ծնեալ

659) Նետորի մոլորութեան նկատմամբ, որ յունին մէջ ևս չկայ: Արդ՝ այս բանս ցոյց կու տայ մեզ, թէ ինչպէս Ոսկբատայ թարգմանութիւնն աւելի հին է քան Աբրահամու թուղթը, այսպէս այլ վերջինս հնագոյն է քան Փոքր Ոսկբատի մէջ ներմուծուած յաւելուածները, և թէ այդ յաւելուածները միայն կարելի է Է դարու Փիլ. Տիրակացւոյն ընծայել. և ոչ Ոսկբատի թարգմանութիւնը:

* Ասոր մինչև վերջ Փոքր Ոսկբատին հետ նոյնապէս կ'ընթանայ, որուն համեմատութիւնը կը գտնենք առընթեր, ըստ մեր մատենադարանի Դ. օրինակին, որ է մեծագիր հին բոլորգիր, և ԺԳ դարուն վերջերը գրուած է կամ ԺԴ ին սկիզբը, նշանակելով անոր տարբեր լուսանցքի վերայ Ա և Գ օրինակներու ինչ ինչ տարբերութիւնները: Իսկ Աբրահամու թղթին Ոսկբատէն ունեցած տարբերութիւնները, ինչպէս և վերջինոյս կը նոտրագըրենք, զգալի ընելու համար:

1. Ա. Գ. օր. բանիւ զգովութիւն գերազանցութեան:
2. չունին:
3. զնաս:
4. վարկանէր.
5. ձառեմ:

ԹՈՒՂԹ ԱԲՐ.

բարբերումն մեղաց, և խոնարհ քան զխոնարհս ի մարդկանէ երևեալ։ Ողջախոհ, մաքուր մարմնով, մաքուր և հոգւով և մտաւք. յամուսնութիւն ոչ կամաւ եկեալ, այլ ի ծնողացն բռնադատեալ։ Իմաստուն բանիւ, խորհըրդական մտաւք, բարեխորհ, անյիշաչար, և ոչ չարայուշ առ մեծամեծս և փոքունս. վասն զի և զհանդէս պտողցն կարծիս տայով զփորձ իւրացն հեզութեանն զարմանս։ Եւ այնքան էր ժուժկալ ի սառամանիս և ի ջերմ, և յամենայն դժնդակ պատահմունս, որպէս զի ո՛չ ոք ի մարդկանէ հաւասարէ՛ր նմա. զի անպարտելի՛ էր ըստ ամենայնի, որ զաւրութեան ի վերայ բերեն թուլութեանց ձանձրութեան հոգւոյ և մարմնոյ։

Եւ զպաշտօն քարոզելոյ եկեղեցւոյ՝ պնդութեամբ յարդարէր, մանաւանդ զքառա-

ՓՈՔՐ ՄՈԿ.

և սնեալ պատուով և փառաւք[1] ոչ[2] ըստ այնմ ունէր գոռոզութիւն կամ ամպարտաւանութեան[3], այլ էր բարձր խորհրդովք՝ առ ի վայրաբերումն[4] մեղաց, և խոնարհ քան զխոնարհս ի մարդկանէ երևեալ։ Ողջախոհ, մաքուր մտաւք, մաքուր և մարմնով. և յամուսնութիւն ո՛չ կամաւ եկեալ, այլ ի ծնողացն բռնադատեալ։ Իմաստուն բանիւ, խորհրդական մտաւք, բարեխորհ, անյիշաչար և ո՛չ չարայուշ առ մեծամեծս և փոքունս. վասն զի և հանդիպողացն կարծիս տայ զփորձ[5] իւրացն հեզութեանն զարմանս։ Եւ այնքան[6] ժուժկալ ի սառնամանիս[7] և ի ջերմս, և յամենայն դժնդակ պատահմունս, որպէս զի ո՛չ ոք ի մարդկանէ տեւէր նմա. զի անպարտելի էր ըստ ամենայնի, որք զաւրութիւնս ի վերայ բերեն թուլութեան՝[8] ձանձրութեան հոգւոյ և մարմնոյ[9]։

Եւ զպաշտօն քարոզելոյ եկեղեցո[10] պնդութեամբ յարդարէր, մանաւանդ զքառա-

1. փառաւքն։
2. ոչինչ։
3. ամբարտաւանութեան։
4. վայր բերումն։
5. փորձ իւրացն։
6. այնքան էր։
7. ժուժկալիս առ սառնամանեան։
8. ի թուլութեան ձանձրութեան։
9. Ա. մարմնոյ։
10. Ա. Գ. եկեղեցւոյ։

ներորդս որոյ Զատկին, և զուրբաթ և զչորեքշաբաթ, անլուծանելի՝ չոր հացիւ և աղիւ և ջրով զպարտսն վճարելով զամենայն աւուրս կենաց իւրոց, և ո՛չ յումեքէ խրատուէ դրդեալ, որք աւրինադրէին նմա զլուծումն ձիթոյ և գինոյ։ Այլ և զընտանիս թագաւորութեան որպէս զճգնաւորացն յարմարէր կարգաւորութիւն, յաստուածային խոկալով միշտ ի տուէ և ի գիշերի։ Եւ էր ընթերցասէր, մինչ զի զաստուածային գիրս ի բերան առեալ պատմէր առ ի յանդիմանութիւն և ի խրատ արդարութեան հաւատոյ և վարուց և կարգաց եկեղեցւոյ. զի յամենայնի էր համարեղ։ Իսկ հանդիպողաց եպիսկոպոսաց պատկառանաւք և երկիւղածութեամբ խաւսէր ընդ նոսա ի գրոց. նոյնպէս ընդ քահանայս և ընդ ծերոց ճգնաւորաց, և տեղի տայր յամենեցունց ասացելոցն։ Եւ ժողովէր զամենայն գիրս սրբոցն առաւել քան զՊտղոմէոս Եղբայրասէրն յառաջագոյն։

ներորդս[1] որոյ զատկին և զուրբաթ և զչորեքշաբաթ անլուծանելի չոր հացիւ և աղիւ և ջրով ընդ երեկս[2] զպէտսն վճարէր զամենայն աւուրս կենաց իւրոց[3]. և ոչ յումեքէ դրդոշեալ և խոտորեալ, որք աւրինադրէին նմա զլուծումն գինոյ և ձիթոյ։ Այլ և զընդանիս[4] թագաւորութեան որպէս զճգնաւորացն յարդարէր զկարգաւորութիւնն։ Վասն զի այնպէս առանձինն զպաղատանս՝ բառ եկեղեցո Աստուծոյ յաւրինէր երկիւղածութեամբ, յաստուածայինսն[5] խոկալով ի տուէ և ի գիշերի։ Եւ էր ընթերցասէր, մինչ զի զաստուածային գիրս ի բերան առեալ պատմէր՝ առ ի յանդիմանութիւն և ի խրատ արդարութեան հաւատոյ[6] և վարուց և կարգաց եկեղեցւոյ։ Զի յամենայնի էր համարեղ. իսկ հանդիպողաց եպիսկոպոսացն պատկառանաւք և ակնածութեամբ[7] ընդ նոսա խաւսէր ի գրոց. նոյնպէս և ի[8] քահանայից և ընդ ծերոց և ընդ ճգնաւորաց, և տեղի տայր ամենեցուն ասացելոցն։ Եւ ժողովէր զամենայն գիրս սրբոցն առաւել քան զՊտղո-

1 զքառասներորդ։
2. ընդ երեկոյս։
3. չունին։
4. զընտանիս։

5. յաստուածայինսն միշտ։
6. հաւատոյ։
7. ակնածելութեամբ։
8. ընդ։

ԹՈՒՂԹ ԱԲՐ.

Իսկ զանոխակալութիւն նորա ո՞ պատմեսցէ՝ որ քան զամենայն մարդոյ գերազանցեալ էր: Ոչ միայն բանիւ և մըտաւք էր յայտնիկ կատարեալ, այլ և արդեամբք շնորհատուր պարգևաւք: Եւ առ կարաւտեալս ողորմութեամբ․ որպէս զի այնպէս ըստ գաւառաց և քաղաքաց պատրաստեաց զտեղիս նոցա և զպէտս, զի և ոչ ուստեք նոցա խնդիր, բայց հանապազորդ աղաւթք նոցա առ Աստուած՝ վասն թագաւորին և աշխարհի շինիցի․ և զի ոչ էր տեսանել մուրացիկ ի ժամանակին, այլ և ըստ Արիստոտելի համախոհութեանցն ասացեալ՝ աստուածաւէր անձանց, զոր ի ձեռն գործոց իմաստութիւն ունելով բարկութեան և սրտմտութեան և ցանկութեան գեղեցկապէս հրաժարեցին: Եւ ո՛չ մի ինչ յանիրաւացն դրդեցաւ, այլ ի բարիս շարժումն՝ որ առ Աստուած է․ զի ո՛չ ոք ետես զնա ի սրտմտութեան լինել կամ ի բարկութիւն շարժեալ, այլ և ո՛չ ի զգաստութենէն ի ցան-

ՓՈՔՐ ՄՈԿ.

մէոս[1] զեղբայրասէրն յառաջագոյն:

Իսկ զանոխակալութիւն նորա ո՞ պատմեսցէ, որ քան զամենայն մարդոյ գերազանցեալ․ ո՛չ միայն բանիւք[2] և մտաւք էր յայտնիկ կատարեալ, այլ և արդեամբք բաւ[3] շնորհատուր պարգևացն, և առ կարաւտեալսն[4] ողորմութեամբ, որպէս զի այնպէս ըստ գաւառաց և քաղաքաց պատրաստեաց զտեղիս նոցա և զպէտս, զի և ո՛չ ուստեք նոցա խնդիր, բայց հանապազորդ աղաւթս նոցա առ Աստուած վասն թագաւորի և վասն աշխարհի[5]: Եւ զի ո՛չ էր տեսանել մուրացիկ ի ժամանակին․ և ըստ Արիստոտելի համախոհութեանցն ասացեալ՝ աստուածաւէր անձանցն, զոր ի ձեռն գործոց անդ իմաստութեան ունելով բարկութեան, սրտմտութեան և ցանկութեան գեղեցկապէս հրաժարեցացն: Եւ ո՛չ[6] մի ինչ յանիրաւացն զգեցաւ[7], այլ ի բարիսն շարժումն որ առ Աստուած է․ զի և ո՛չ ոք ետես զնա ի սրտմտութեան լինել[8] և ի բարկութիւն շարժեալ, այլ և

1․ Ա․ Պտղոմէոս զեղբայրսէրն:
2․ Ա․ Դ․ բանիւ:
3․ չունին:
4․ Ա․ կարաւտեալս:
5․ Ա․ Գ․ աշխարհի շինի:
6․ ի մի:
7․ յանիրաւն ցնդեցաւ:
8․ լեալ:

ԹՈՒՂԹ ԱԲՐ.

կութիւն. և զի էր ամբիծ հոգւով և մարմնով: Երբեմն ուրուռմն ի պատուաւորացն հարցեալ, եթէ ընդէ՞ր և ոչ զմի ոք յանիրաւաց մահու վճարես երբեք. և նա ասէ. Երանի՛ թէ հնար էր և զվախճանեալսն ի կեանս փոխել. զի ո՛չ, ասէ, մե՛ծ ինչ է մարդ սպանանել, զի անկար է մարդոյ զմիանգամ սպանեալսն, եթէ զջանասցի, կենդանացուցանել իբրև զԱստուած. զի Աստուծոյ միայն է զայս առնել, կենդանացուցանել և սպանանել, հարկանել և բժշկել: Եւ զայս հաստատաբար իմն ասէր ուղղել, որպէս թէ արժանի ոք ինչ գործեր մահու և հրամայէր տանել ի մահ, յաղթեալ ի մարդասիրութենէն՝ վերակոչել դարձեալ հրամայէր. այլ և զպատիժն ներելով տանէր՝ ըստ մեղանայն: Եւ քաղ ամենայնի բարեպաշտեալ, որպէս զի զամենայն զտեսեալս պատուով և սիրով ընդունէր և մեծարէր, և տրաւք յուղարկէր.

ՓՈՔՐ ՍՈԿ.

ո՛չ ի զգաստութենէն ի ցանկութիւն. և զի էր անբիծ հոգւով և մարմնով: Էր[1] երբեմն ուրեմն ի պատուաւորացն հարցեալ, թէ ընդէ՞ր և ո՛չ զմի ոք յանիրաւանց երբեք մահուամբ վճարես. և նայ ասէ. Երանի՛ թէ հնար էր զվախճանեալսն ի կեանս փոփոխել: Զի ո՛չ, ասէ մեծ ինչ է մարդ սպանանել, զի անկար է մարդո զմիանկամ[2] սպանեալսն, եթէ զջջասցի, դարձեալ կենդանացուցանել որպէս զԱստուած. զի Աստուծոյ միայն է իշխանութիւն զայս առնել, կենդանացուցանել և սպանանել, հարկանել և բժշկել: Զայս հաստատաբար իմն ասէր ուղղեալ, որպէս երբ ոք երբեք արժանի գործեր ինչ մահու, և հրամայէր տանել ի մահ, յաղթեալ ի մարդասիրութենէն՝ վերակոչեալ[3] դարձեալ հրամանն եղանէ. այլ և զպատիժս[4] ներելով տանէր ըստ մեղանաց: Այսպէս էր ամենաբարին Թէոդոս* ըստ

1. Ա. Գ. չունին:
2. մարդոյ միանգամ:
3. Ա. ի վերայ կոչեալ:
4. Ա. Գ. պատիժսն:

* Ա. Գ. օրինակներն ունին հետևեալ հատուածը. «Էր երբեմն յորս ի նմանումն թէատրոնի ի Կոստանդնուպօլիս կատարելով նորա տօն ուրախութեան, զոչէր ամբոխն զժնդակ գազանութեամբ. իսկ զմինն ի վարժիցն (Ա. օր. վարժիցն) երկանելոցն մարտնչել (Ա. խոստովանութեամբ) առ ուղղափառսն: Իսկ թագաւորն առ նոսա ասէ. Ո՞չ գիտէք զի մեք մարդասիրաբար սովորեցաք տեսանել. և լուեալ զայսոսիկ ամբոխին, այնուհետև ի մարդասիրութիւն խրատեալք, ըստ թագաւորին և»:

առաւելապէս և սքանչելապէս իւր խոնարհութեամբն՝ զորս գիտէր յերկիւղածութեան և ի սրբութեան վայելչացեալ ի հաճոյսն Աստուծոյ։ Որ զի Քերրոնի եպիսկոպոսն առաքինի յոյժ, ի Կոստանդնուպաւլիս փոխճանեալ, առնոյր զմագեղէն զգեստ նորա զաղտեղեալ, և զգենոյր զայն ի մերկոյց ի ծածուկ. և սիրեցեալ զայնպիսի զգեստ ունել մինչև ցաւր մահուան իւրոյ, ո՛չ ումեք յայտ արարեալ զխարազնազգեստն։

Այլ վասն աղաւթից զի՞նչ պարտ է ասել, որ եւթն անգամ յաւուրն զԱստուած աւրհնէր, և ի մէջ գիշերի յառնէր՝ խոստովան լինել առ Տէր՝ վասն իրաւանց և արդարութեան նորա, նախանձեալ ընդ Դաւթի՝ նորին սաղմոսերգութեամբ և նորին նմանութեամբ՝ արտասուաք անձն խառնեալ սիրովն որ առ Աստուած։ Այլ և միշտ փափագաւղ էր Քրիստոսի փրկական խորհրդեանն, որ լուսաւորէ զմիտս և զխորհուրդս.

1. Ա. Գ. բարեպաշտեալք։
2. մեծարեր տրովք յաղթարկեալ։
3. և ի։
4. Գ. զՔերրոնի։

ամենայնի բարեպաշտեալ [1]. որպէս զի զամենայն տեսակաւն պատուով և սիրով ընդունէր և մեծարողք [2] յաղթարկեալք. և առաւել սքանչելապէս իւր խոնարհութեամբն, զորս գիտէր յերկիւղածութեան և [3] սրբութեամբ վայելչեալ ի հաճոյսն Աստուծոյ։ Որպէս զի [4] Քերրոնի եպիսկոպոս [5] առաքինոյ ի Կոստանդնուպաւլիս փոխճանեալ, առնոյր զմագեղէն զգեստ նորա զաղտեղեալ, և զգենոյր զայն ի մերկոց [6] ի ծածուկ. և սիրեցեալ զայնպիսի զգեստ ունել մինչև ցաւր մահուան [7] իւրոյ. ո՛չ ումեք յայտ արարեալ զխարազնայազգեստն։

Այլ վասն աղաւթից զի՞նչ պարտ է ասել, որ եւթն անգամ յաւուրն աւրհնէր զԱստուած. ի մէջ գիշերի յառնէր խոստովան լինէր առ Տէր Աստուած՝ վասն իրաւանց և արդարութեան, նախանձեալ ընդ Դաւթի՝ նորին սաղմոսերգութեամբ, և նորին նմանութեամբ արտասուաւք, անձն խառնեալ սիրովն որ առ Աստուած յաղաւթան։ Այլ և միշտ փափագող էր Քրիստոսի փրկական խորհրդեանն, որ լու-

5. Ա. Գ. եպիսկոպոսի առաքինւոյ։
6. ի մերկոյց։
7. մահու։

ԹՈՒՂԹ ԱԲՐ.

և զի ո՛չ կայր ի բացեայ առանց պատճառի իրիք և տկարութեան մարմնոյ: Եւ ի հաղորդելն սրբագոյն և վեհագոյն էր խորհրդումն, յերկրէ մնացն համբառնալով ի վերագոյնն լեալ ի Քրիստոս Յիսուս: Առնէր և խրախճանութիւնս պատուաւորաց և մեծամեծաց Հռոմայեցւոց ի դէպ ժամու և ընթրեաց. և ո՛չ վարկպարազի ըստ մեծատանն յանդիմանութեան, որքան աւելորդացն է զեղխութիւն, կերակուր և ըմպելի և դիւական խնճոյք, այլ որքան հարկաւորացն է ի պատաճեալս ըստ պատուոյ և մեծարանաց, զոր նա գեղեցկապէս յարդարէր՝ ըստ թագաւորութեանն: Ո՛չ ըստ Որփեայ դիւական աղանդոյն, և կամ ըստ այլոց արուեստականաց հնչմանց երգոց և պոռնկականն բանից, որ և զկարծրացեալ ոգիս շարժէ ի միտս վատթարացն. այլ աստուածայինն յարդարանաւք և հոգևոր վայելչութեամբ առ ճաշակս կերակրոց և ըմպելեաց, երգել զերգս տեառն ի լսելիս, քաջայարմար ըստ տաւնից և ժամանակաց, որ

ՓՈՔՐ ՄՈՎ.

սաւորէ զմիտս և զխորհուրդս. և զի ոչ կայր ի բացեայ [1] առանց պատճառի իրաց [2] և տկարութեան մարմնոյ: Զի և ի հաղորդելն սրբագոյն և վեհագոյն էր հաւատովն, ի յերկրէ մնացն ամբառնալով ի վերագոյնն ելեալ ի Քրիստոս Յիսուս: Առնէր և խրախճանութիւնս պատուաւորաց և մեծամեծաց Հռովմայեցոց՝ ի դէպ ժամու ճաշոյ [3] ընթրեաց. ո՛չ վարկպարազի ըստ մեծատանն յանդիմանութեան, որքան աւելորդացն է զեխութիւն, կերակուր և ըմպելիք և դիւական խնճոյք, այլ որքան [4] ի հարկաւորացն [5] պատաճեալս ըստ պատուո [6] և մեծարանաց, զոր նայ (գեղեցկապէս յարդարէր ըստ թագաւորութեանն: Ոչ ըստ [7]) Որփեայ դիւական աղանդոյն և կամ ըստ այլոց արուեստականաց հնչմանց երգոց և պոռնկաց բանից, որ զկարծրացեալ ոգիս շարժէ ի միտումն վատթարացն. այլ աստուածային յարդարանաւքն և հոգևոր վայելչութեամբք, առ ճաշակս կերակրոց և ըմպելեաց, երգել զերգս Տեառն՝ ի լսելիս ժողովրդեանն [8], քա-

1. Ա. Գ. օր. կար ի բացէ.
2. իրիք:
3. ճաշոց.
4. որ:
5. հարկաւորացն է:
6. պատուոյ:
7. Գ. չունի փակագծի մէջ եղած բառերը:
8. Ա. Գ. օր. չունին:

զամենայն անձինս չարժէր ի բարեխորհրդութիւն առաքինութեան։ Ո՛չ միայն զԱստըւած առաջի աչաց ունելով զայս առնէր, այլ և զամենեցուն կամս ողջ պահէր։

Այսպէս էր նորա բարեացն կատարած, երանելին ի թագաւորս՝ բարեսէրն Թէոդոս. որոյ գովութիւն յերկինս յերկիրս որ կայն և մնայն։ Է՛ր երբեմն երկարաձմեռն, և հարկաւորեալ ի պատուաւորացն ելանել յասպարէզն ըստ սովորութեան թագաւորաց, և ի հարկէ եղանէր յասպարէզն և անդէն ի վերայ նորա տարափս սաստիկ ձեան, և դժընդականայր սաստկութեամբ ձմեռնն, մինչև անյոյս լինել իշխանացն յաւդոյն ապրել։ Յայնժամ թագաւորն Թէոդոս զիւր կամս և զսէրն որ առ Աստուած՝ յայտնէր ամենեցուն, զի ի ձեռն քարոզաց հրամայեաց ձայնել ամենեցուն զի միաբան յաղաւթս կայցեն առ Աստուած, զի անցուցէ զձմեռն բարկութեան ըստ մեծի ողորմութեան իւրոյ, զի մի՛ վնասեսցուք ի

ջայարմար ըստ խորհրդածութեանն տաւնից և ժամանակաց[1], որ զամենեցուն[2] անձինս չարժէր ի բարեպաշտութիւն առաքինութեան. ո՛չ միայն զԱստուած ունելով զայս առնէր, այլ և զամենեցուն կամս ողջ պահէր։

Այսպէս էր նորա բարեացն կատարումն[3], երանելւոյն թագաւորին[4] Թէոդոսի, որոյ գովութիւն յԱստուծոյ առնու յերկիրս, և ի յերկինս՝ ուր կան և մնան։ Էր երբեմն կարաձմեռն, և հարկաւորեալ ի պատուաւորացն ելանել յասպարէզն ըստ սովորութեան թագաւորացն, և ի հարկէ եղանէ յասպարէզն. և անդէն գայր ի վերայ նոցա տարափ[5] սաստիկ ձեան, և դժնդականայր խիստ ձմեռն, մինչև անյոյս լինել ամենայն իշխանացն, և հաւտից ապրել։ Յայնժամ երանելին Թէոդոս զիւր կամսն, որպէս ունէր[6] զսէրն առ Աստուած եցոյց և յայտնի արար ամենեցուն. զի ի ձեռն քարոզաց հրամայեաց ձայնել ամենեցուն, զի կեցցեն[7] յաղաւթս առ Աստուած, զի անցուցէ զձմեռն բարկութեան[8] ըստ

1. Գ. ժամանաց։
2. Գ. զամենեցուն զանձինս, Ա. ամենեցուն զանձինս։
3. Ա. Գ. կատարած։
4. երանելւոյն ի թագաւորս։

5. տարափք.
6. որպէս ունէր առ Աստըւած զսէրն՝ եցոյց
7. կայցեն։
8. խռովութեան։

ԹՈՒՂԹ ԱԲՐ.

բարկութենէն Աստուծոյ։ Այսպիսիք ասացեալք ի Թագաւորէն և ի քարոզացն համաձայնութեամբ, որք յասպարիզին էին հանդերձ Թագաւորաւն, արքնութիւն ի բարձունս և խնդրուածս առ երկնաւոր թագաւորն առնէին, և ամենայն քաղաքն մի եկեղեցի լինէր յաւրհնութիւնս Աստուծոյ. և Թագաւորն ի մէջ անցեալ հանդիսաւոր աղաւթիւք, և ի յուսոյն ոչ վրիպեցաւ։ Զի անդէն վաղվաղակի փոխէր տարափն ձեանն յանձրև, և դառնաշունչ աւդն՝ ի հարաւ ջերմ, և ձմեռնն լինէր գարուն առժամայն։ Յայսոսիկ առաւել զարմանալի ցուցաւ Թագաւորն, և ընդ ամենայն երկիր պատմեցաւ այս սքանչելիք որ յԱստուծոյ ցուցաւ։ Այսպէս երևեցաւ թագաւորին սէրն որ առ Աստուած. ապա ի ձեռն քարոզաց հրամայէր ձայնել ամենեցուն, զեկեղեցիս Աստուծոյ յարդարել ի փառս ամենասուրբ Երրորդութեանն յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն » :—

ՓՈՔՐ ՍԱԿ.

մեծի ողորմութեան իւրոյ։ զի մի վնասեսցուք ի բարկութենէն Աստուծոյ։ Այսպիսիք ասացեալք[1] ի Թագաւորէն և ի քարոզացն համաձայնութեանց[2], որք յասպարիզին էին հանդերձ Թագաւորաւն, արքնութիւն ի բարձունս և խնդրուածս յերկնաւոր թագաւորն առնէին. և ամենայն քաղաքն մի եկեղեցիս[3] լինէր յաւրհնութիւնսն[4] Աստուծոյ. և Թագաւորն ի մէջ նոցա հանդիսաւոր աղաւթիւք, և ի յուսոյն ոչ վրիպեցաւ։ Եւ անդէն վաղվաղակի փոխէր տարափն՝ յանձրև, և դառնաշունչ աւդն՝ ի հարաւ ջերմ, և ձմեռն լինէր գարուն առժամայն։ Յայսոսիկ առաւել զարմանալի յԱստուծոյ ցուցաւ Թագաւորն, և ընդ ամենայն երկիր պատմեցաւ այս սքանչելիք որ ցուցաւ[5]։ Իսկ երէ երրէք պատերազմ շարժէր, ընդ Դաւթի թագաւորի յԱստուած յուսացեալ Թէոդոս թագաւորն, յԱստուած ապաւինեալ և[6] վանէր զպատերազմոսն միշտ յաղթութեամբ[7], շնորհս ունելով առաւել աղաւ-

1 Գ. ասեցեալք։
2. Ա. Գ. համաձայնութեամբ։
3. Ա. Գ. օր. մի եկեղեցի։
4. յաւրհնութիւնս և յաղաւթսն Աստուծոյ.
5. Ա. օր. որ յԱստուծոյ ցուցաւ. Գ. որ ցուցաւ յԱստուծոյ։
6. Ա. Գ. չունին։
7. Ա. զյաղթութեանն. Գ. օր. զյաղթութիւն։

ԹՈՒՂԹ ԱԲՐ.	ՓՈՔՐ ՍՈԿ.
	բիւրն զինաւք[1] *վանէր, քանզի*[2] *երբայով որ*[3] *զպարսկական պատերազմն պարտեալ՝ էառ զխաղաղութիւն ի նոսայ*[4] *: —*

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

Բարեխաւսութեամբ քրիստոսապսակ թագաւորին Թէոդոսի և սուրբ հայրապետացն որ ի մի վայր գումարեցան վասն ուղափառ հաւատոյն, ողորմեսցի Քրիստոս Աստուած Տիրացու եպիսկոպոսի հարեղբաւր իմոյ և ուսուցչի, և նորին հարազատի Առաքելի և ձեզ լսողացդ:

1. Ա. Գ. *զինուքն վառէր:*
2. *քան թէ երկարով:*
3. *որ և:*
4. *ի նոսա:*

ԴԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆՔ ԵՒ ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Թղթիս առաջին մասի, այն է Փիլոքսենոսի ընծայուած Եփեսոսի ժողովի պատմութեան հետ եղած համեմատութիւններէն աւելի տեսանք նախ, որ այնքան տարբերութիւններ կան երկուստեք, որքան են բառք և նախադասութիւնք։ Բ. ԷՀ գրչագիրն, այն է Է Հաւաքածոն՝ ըստ ամենայնի գրեթէ համաձայն կ'ընթանայ Աբրահամու թղթի բնագրին, այն է ԺԳ հին ճառընտրի հետ, և միշտ կը տարաձայնի Փիլոքսենոսին ընծայուած թղթի բնագրէն, այսինքն Յովհ. Կոլոտիկի հին գրչագրէն։ Գ. Բ ճառընտիրն, յորում թուղթս, ինչպէս տեսանք, ո՛չ Փիլոքսենոսի և ո՛չ այլ Աբրահամու մակագրուած է, այլ պարզապէս՝ Պատմութիւն վասն ժողովոյն Եփեսոսի և զՆեստորի, որ եղև առ Թէոդոսիւ, մերթ միոյն կը համաձայնի և մերթ միւսին, և յաճախակի երկուքին ընթերցուածներն ի մի ձուլելով՝ մի մարմին կամ չարագրութիւն կազմած է։ Դ. դիտելու կարևոր կէտ մ'է և այս, որ թէ Փիլոքսենոսի և թէ Աբրահամու թղթին մէջ Եփեսոսի ժողովոյն և պատմութեան թելը կը յանգի յանձին բարեպաշտ Թէոդոսի՝ Դաղմատիոսի հետ ունեցած արարուածով, և Թէոդոսի ձեռքով կը գտնէ եկեղեցին իր խաղաղութիւնը և ուղղափառ հաւատն՝ իր պաշտպանութիւնը, ցորչափ նա կենդանի է։ Արդ, կեղծ Փիլոքսենոս երբ իր և ընդհանուր պատմութեան այս ամենահաստատ եղելութիւնը թողած, յանկարծ իր վերջաբանին մէջ խօսքը կը դարձնէ Կիւրղի վերայ, և անոր մահուան ողբովը կ'աւարտէ Եփեսոսի պատմութիւնը, իբր թէ նորա երկիւղէն և ոչ թէ Թէոդոսի իշխանական սաստէն լռած ըլլան հերետիկոսք հալածելէ ուղղափառս, այս պարագայս իսկ բաւական է կասկածելի ընելու անոր հարազատութիւնը, եթէ չլինէր անոր մեր Կոմիտաս կաթողիկոսին հետ ենթադրուած և հակաժամանակագրական յարաբերութեան կեղծիքը։ Այո, արդարև, այս կէտով որչափ որ կասկածելի է մէկ կողմէն Փիլոքսենոս, նոյնքան ևս հարազատութեան վստահութիւն կը ներշնչէ մեզ Աբրահամու թուղթն, որ համաձայն իր պատմութեան և Սոկրատայ կը շարունակէ հաւատոյ պաշտպան և պսակ եղող բարեպաշտ կայսեր գովասանութիւնն ևս, և անով կ'աւարտէ զայն։ Արդ, նախընթացներուն հետ՝ այս պարագաներս

Եւս քաջ ի նկատի առած՝ դարձեալ նոյն եզրակացութեան կը յանգինք, թէ գրութիւնս Աբրահամու հարազատ գործ է. և թէ յետ ժամանակաց մեզ անծանօթ՝ բայց ճարտարագրիչ եկեղեցական մի, — գուցէ Յակոբիկեան, — կրօնական շահերու կամ կուսակցական ձկտումով՝ վեր ի վայր ընելով այդ Թղթի շարաբանութեան կարգը, իբրև մի նոր Թարգմանութիւն ուզած է ներկայացնել զայն միաբնակ Փիլոքսենոսի՝ առ Կոմիտաս կաթողիկոս ուղղած ասորերէն Թղթի մի։ Այո՛, նա ո՛չ միայն յառաջ փոխած է իւր առջև ունեցած Թղթի բառերու ընդհանուր շարքն և կարգը, զոր յայտնապէս տեսանք մեր համեմատութեանց ամէն մի քայլափոխում, այլ և հնարած է անոր նոր մակագրութիւնը, ինչպէս ցոյց կու տան «ի խնդրոյ կոմիտասայ կաթողիկոսին Հայոց» կեղծ յաւելուածն, և՛ յառաջաբանն և՛ վերջաբանը։ Գէթ յառաջաբանին համար կարելի ըսել, թէ առած ըլլայ նոյն իսկ Փիլոքսենոսի առ այլ և այլս գրած նամակներէն միոյն։ Աբրահամու Թղթի այս մասին հարազատութեան և աւելի հին լինելուն, քան Սոկրատայ վերջին խմբագրութեան, ապացոյցը կը գտնենք նոյն իսկ Փոքր Սոկրատայ ՃԿԱ գլխում, յէջ 659. զի հոս Նեստորի մոլորութեան հատուածն, որ կը պակսի յոյն բնագրին և նոյն իսկ Մեծ Սոկրատի Թարգմանութեան մէջ, Աբրահամու Թղթէն առնուած է, գրեթէ բառ առ բառ։

Գալով Աբրահամու Թղթի երկրորդ մասին, տեսանք որքան որ երկու օրինակներն, այսինքն են ԺԳ ձեռընտիրն և Է Հաւաքումը, հազիւ ուրեք կամ ոչինչ կը զանազանին իրարմէ, սակայն մեծապէս կը տարբերին Սոկրատէն, այս ինչ կամ այն օրինակաց համեմատ։ Տեսանք դարձեալ, որ այն ահագին տարբերութեանց գէթ մի մասն աննշան սխալագրութիւններ են, զորս կը ներկայացընեն Էջմիածնի տպագրութեան մէջ ներկայացող օրինակներն և վանացս Սոկրատայ Դ օրինակն. և թէ մեր Ա և Գ օրինակներու ուղիղ ընթերցուածովք այդ տարբերութիւնները կը սրբագրուին ըստ մասին, և Աբրահամու Թղթի ներկացուցիչներուն հետ համաձայնութեան կուգան։ Բ. Բիւզանդիոնի Թէատրոնի մէջ Թէոդոսի ներկայութեամբ հանդիպած դէպքի յիշատակութիւնն, որ Սոկրատայ հրատարակութեան մէջ, յէջ 622, կը կանխէ անմիջապէս Քերրոնի առաքինի եպիսկոպոսի մասին աւանդուած վէպը, որուն մաղեղէն զգեստը կը զգենու բարեպաշտ կայսրն. Արդ, այս փոքրիկ հատըւածին ուրախալի գիւտը մէկ կողմէն նոյնպէս մեր Ա և Գ օրինակներուն մէջ, և միւս կողմէն, այլ անոր բացակայութիւնն Աբրահամու Թղթի երկու օրինակաց մէջ՝ յայտնի

ապացոյց է, թէ այդ հատուածն անդուստ ի վերուստ կը պակսէր Աբրահամու թղթի մէջ, և կը գտնուէր միայն Սոկրատայ քով։ Եւ որ զարմանալին է՝ մեր յիշեալ օրինակաց մէջ յիշեալ հատուածին «յորս ի նմանումն» բառերը՝ Մեծ Սոկրատին համաձայն են աւելի։ Այս հատուածէս իսկ կարեմք այժմ եզրակացնել, թէ Թէոդոսի գովասանութիւնը Սոկրատէն միայն առած է Աբրահամ Մամիկոնէից եպիսկոպոսն, և ոչ թէ վերջնոյս թղթէն անցած է Սոկրատի խմբագրութեան մէջ, ինչպէս կ՚ենթադրէ Նորայր։ Եւ յիրաւի, այս բանիս երկու հաստատուն կռուաններ կան, նախ որ Սոկրատի մեր օրինակներն, ինչպէս և Էջմիածնի տպագիրն, յիշեալ հատուածէն վերջ՝ դարձեալ կը շարունակեն Թերրոնի եպիսկոպոսի և Թէոդոսի պատմութեան ընթացքը, համաձայն Աբրահամու թղթին։ Բ. Այն ինչ Աբրահամ խոտորելով մեծ Սոկրատէն՝ տարբեր խօսքերով կը կնքէ Թէոդոսի գովասանութիւնը, փոքրին խմբագիրը կը շարունակէ դայն համաձայն Մեծ Սոկրատի ԻԲ գլխոյն, մինչև Յովհաննէս բռնաւորի հանդէս գալը։ Արդ, Աբրահամու քով ինչպէս Թէոդոսի գովասանութեան ներմուծման նախարանին, այսպէս այլ վերջաւորութեան փոփոխութիւնն՝ հանդերձ կրճատմամբ՝ լաւ հասկանալի բան է. իսկ Փոքր Սոկրատի խմբագիրը չէր կարող Աբրահամէն առած լինել յիշեալ հատուածը, որ անոր թղթին մէջ գոյութիւն չունէր։ Ուրեմն, Փոքր Սոկրատը՝ մեծէն առած է դայն, առանց ուրիշ աղբեր։

Bucheinband von
JOSEF ERDMANN
BONN, Dottendorferstr. 144